

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
—ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837—

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΔΕΞΙΠΠΟΣ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΠΑ
Α.Μ.: 2018016

**Χρήση του θεσμού της προίκας στα κείμενα της
δικανικής αττικής ρητορείας και της Νέας Κωμωδίας.**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπουσα: Ροζαλία Χατζηλάμπρου

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Αμφιλόχιος Παπαθωμάς

Ιωάννης Κωνσταντάκος

Ροζαλία Χατζηλάμπρου

Αθήνα, Ιούνιος 2020

Περιεχόμενα

Πρόλογος	1
Εισαγωγή	3
Κεφάλαιο Α': Ο θεσμός της προίκας στην κλασική Αθήνα: νομοθετικό και κοινωνικό πλαίσιο.....	8
Κεφάλαιο Β' : Η ρητορική χρήση της προίκας στη δικανική αττική ρητορεία.	15
Κεφάλαιο Γ': Η χρήση της προίκας στη Νέα Κωμωδία	65
Κεφάλαιο Δ': Συμπεράσματα	85
Βιβλιογραφία	89

Πρόλογος

Από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου στην παιδική ηλικία, το θέμα της προίκας πάντα μου προκαλούσε ενδιαφέρον και μου κινούσε την περιέργεια. Στο πλαίσιο κάποιου γάμου που λάμβανε χώρα στο χωριό μου, το Αγγελόκαστρο Αιτωλοακαρνανίας, η γιαγιά μου με άλλες συνομήλικες φίλες της έβρισκαν την ευκαιρία και αναπολούσαν το δικό τους γάμο και με υπερηφάνεια μιλούσαν για τα προικιά που είχαν λάβει από τους πατεράδες τους (χρήματα, χωράφια, κοσμήματα). Ακούγοντας αυτές τις συζητήσεις ζητούσα επιτακτικά – με την παιδική αφέλεια που διακρίνει κάθε μικρό παιδί- από τον πατέρα μου να μου δείξει την προίκα που θα λάβω, όταν παντρευτώ. Η απάντηση που λάμβανα κάθε φορά ήταν « οι σπουδές σου».

Όταν στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών σπουδών μου και συγκεκριμένα του μεταπτυχιακού σεμιναρίου για τη ρητορεία η κυρία Χατζηλάμπρου αφιέρωσε ένα μάθημα στο οικογενειακό δίκαιο, ο θεσμός της προίκας στην κλασική Αθήνα μας είχε απασχολήσει ιδιαίτερα. Η απόφαση του να «μεταφέρω» την παιδική περιέργεια για τα προικιά στο πεδίο της αρχαιογνωσίας και της μελέτης των δικανικών κειμένων και την μενάνδρειας κωμωδίας δεν άργησε να έρθει. Έτσι, στο τελευταίο εξάμηνο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Δέξιππος» με ειδίκευση στην Αρχαία Ελληνική Φιλολογία πραγματοποιήθηκε η εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής με θέμα τη χρήση του θεσμού της προίκας στα κείμενα της δικανικής αττικής ρητορείας και της Νέας Κωμωδίας.

Θα ήθελα να εκφράσω τις βαθύτατες ευχαριστίες μου και την ευγνωμοσύνη μου στην κυρία Ροζαλία Χατζηλάμπρου, Επίκουρη Καθηγήτρια της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, για την άψογη συνεργασία, τη συνεχή υποστήριξη και ενθάρρυνσή της καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας, την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, καθώς επίσης και για τις υποδείξεις και τις εύστοχες παρατηρήσεις της. Με τις πολύτιμες συμβουλές της σε όλα τα στάδια της έρευνάς μου και κυρίως με την επιστημονική κατάρτιση που τη διακρίνει στάθηκε πολύτιμη αρωγός σε αυτό το εγχείρημα. Θερμές ευχαριστίες οφείλω φυσικά στον κύριο Ιωάννη Κωνσταντάκο, Καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Διευθυντή του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Δέξιππος», ο οποίος, παρά το φορτωμένο του πρόγραμμα, δέχτηκε με μεγάλη χαρά να γίνει μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής και με τις

βιβλιογραφικές υποδείξεις και παρατηρήσεις του στο πεδίο της Νέας Κωμωδίας με κατατόπισε αρκετά. Ακολουθώντας, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας και Καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Παπυρολογίας κύριο Αμφιλόχιο Παπαθωμά, ο οποίος παρά τις πολλές του υποχρεώσεις, με τίμησε ιδιαίτερα με τη συμμετοχή του στη τριμελή επιτροπή αξιολόγησης της διπλωματικής μου εργασίας. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να τονίσω ότι πιθανά λάθη, αστοχίες και παραλείψεις βαραίνουν εμένα την ίδια. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους φίλους και συμφοιτητές μου για την ηθική τους υποστήριξη και πάνω από όλα τον πατέρα, τη μητέρα και την αδερφή μου, οι οποίοι με στηρίζουν αγόγγυστα σε κάθε νέο βήμα. Η εργασία αυτή δεν είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη δική τους στήριξη, ενθάρρυνση, υπομονή και συμπαράσταση.

Εισαγωγή

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελεί η χρήση του θεσμού της προίκας στη δικανική ρητορεία του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. και στη Νέα Κωμωδία. Αναντίρρητα, η προίκα συνιστούσε σε ηθικοκοινωνικό επίπεδο έναν πολύ σημαντικό θεσμό, καθώς εθεωρείτο από την πλειονότητα των Αθηναίων αναπόσπαστο μέρος της εγγύης και του γάμου γενικότερα. Αποτελούσε δηλαδή μια κοινωνική επιταγή, έναν «άγραφο» νόμο, τον οποίο ο *κύριος* της κοπέλας που επρόκειτο να παντρευτεί είχε την ηθική υποχρέωση να ακολουθήσει.

Ο συγκεκριμένος θεσμός έχει έως τώρα μελετηθεί ποικιλοτρόπως και υπό διαφορετικό κάθε φορά πρίσμα. Συγκεκριμένα, μελετητές, όπως ο Harrison¹, ο Philips², ο Biscardi³ και ο MacDowell⁴, στα πλαίσια της έρευνάς τους αναφορικά με το δίκαιο στην αρχαία Αθήνα, έχουν εξετάσει τον θεσμό της προικοδότησης από νομική –κυρίως- άποψη⁵. Σε κεφάλαια όπου πραγματεύονται το ρυθμιστικό πεδίο του νόμου γύρω από την οικογένεια και τον γάμο, οι Biscardi και MacDowell με ευσύνοπτο τρόπο μνημονεύουν το έθιμο της προικοδότησης, ενώ ο Harrison- πιο αναλυτικά και συνάμα περιεκτικά - παρουσιάζει τις νομικές ρυθμίσεις, τις κοινωνικές πρακτικές αλλά και προβληματικές αναφορικά με την προίκα, στηριζόμενος τις περισσότερες φορές σε χωρία της δικανικής ρητορείας. Από την άλλη, ο Philips εκθέτει κάποιες βασικές θεματικές και πτυχές γύρω από την προίκα και με έναν πιο επιλεκτικό τρόπο παραθέτει χωρία της δικανικής ρητορείας και της μενάνδρειας κωμωδίας με τη μετάφρασή τους. Η προίκα έχει, επιπροσθέτως, μελετηθεί και από κοινωνιολογική σκοπιά. Τόσο στα πλαίσια μελετών αναφορικά με τον θεσμό της οικογένειας και του γάμου στην αρχαία Ελλάδα, όπως αυτές του Lacey⁶, της Patterson⁷ και της Cox⁸, όσο και σε μελέτες που αφορούν τη γυναίκα και την θέση της σε κοινωνικοπολιτικό και νομικό επίπεδο, όπως αυτές της Pomeroy⁹, του Just¹⁰

¹ Harrison (1968).

² Philips (2013).

³ Biscardi (1982).

⁴ MacDowell (2003).

⁵ Για εκτενή βιβλιογραφικό κατάλογο για τα νομικά ζητήματα της προίκας, βλ. <https://www.sfu.ca/nomoi/Family.html> (dowry)

⁶ Lacey (1968).

⁷ Patterson (1998).

⁸ Cox (1998).

⁹ Pomeroy (2008).

¹⁰ Just (1989).

και του Sealey¹¹, εξετάζεται και αναδεικνύεται η προίκα ως ένας σημαντικός παράγοντας που ρύθμιζε τις κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Ο Schaps¹² έχει μελετήσει από οικονομική σκοπιά τον θεσμό της προικοδότησης στο έργο του, όπου πραγματεύεται τα οικονομικά δικαιώματα των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα, και στο παράρτημα του βιβλίου του έχει καταρτίσει έναν πολύ ενδιαφέροντα πίνακα αναφορικά με τα ποσά της προίκας που συναντούμε στα λογοτεχνικά είδη και στους *ὄρους*. Αναφορές στην προίκα- πιο επιδερμικές κατά τη γνώμη μου- εντοπίζονται και σε μελέτες – κυρίως σε άρθρα, όπως του Post¹³, της Fantham¹⁴ και του Brown¹⁵ ή σε κεφάλαια βιβλίων- που αφορούν το πώς ο Μένανδρος αποτυπώνει τον θεσμό του γάμου και παρουσιάζει τις γυναίκες στις κωμωδίες του. Οι Webster¹⁶ και Casson¹⁷ καταπιάνονται εκτενέστερα με το θέμα της προίκας και κυρίως με τα μεγάλα ποσά που εμφανίζονται στις κωμωδίες του Μενάνδρου και επιχειρούν να τα ερμηνεύσουν. Πολύ σημαντικό θεωρώ το άρθρο του Blume¹⁸ σε συλλογικό τόμο αφιερωμένο στον Μένανδρο, στο οποίο εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο διαπλέκεται το χρήμα και ο γάμος στη μενάνδρεια κωμωδία και ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζει η προίκα για το ευτυχισμένο τέλος των έργων.

Μελετώντας προσεκτικά τη βιβλιογραφία διαπίστωσα ότι η πλειονότητα των μελετητών έχει εξετάσει την προίκα υπό νομικό, κοινωνιολογικό και οικονομικό πρίσμα, ενώ, όσοι έχουν εξετάσει συγκριτικά τον συγκεκριμένο θεσμό στους δικανικούς λόγους και στην κωμωδία του Μενάνδρου επικεντρώνουν, ως επί το πλείστον, τη μελέτη τους στο μεγάλο χάσμα που εντοπίζεται ως προς τα μεγέθη των ποσών ανάμεσα στα δύο είδη. Απουσιάζει παντελώς κάποια μελέτη που να εστιάζει στο πώς ο θεσμός της προικοδότησης χρησιμοποιείται και αξιοποιείται ρητορικά τόσο στους λόγους της δικανικής ρητορείας όσο και στις κωμωδίες του Μενάνδρου. Αυτό το «κενό» επιδιώκω με την παρούσα εργασία μου, όσο το δυνατόν περισσότερο, να καλύψω.

Η εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, περιγράφονται το νομοθετικό και κοινωνικό πλαίσιο σχετικά με την προίκα, η

¹¹ Sealey (1990).

¹² Schaps (1979).

¹³ Post (1940).

¹⁴ Fantham (1975).

¹⁵ Brown (1993).

¹⁶ Webster (1974).

¹⁷ Casson (1976).

¹⁸ Blume (2014).

σημασία που κατείχε στην Αθήνα της κλασικής εποχής και οι λόγοι παροχής της, ενώ, παράλληλα, μνημονεύονται και οι προβληματικές που έχουν αναπτυχθεί γύρω από την προίκα και έχουν απασχολήσει την έρευνα έως τώρα. Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζεται η ρητορική χρήση του θεσμού της προίκας στους δικανικούς λόγους του Λυσία, του Δημοσθένη και του Ισαίου. Όπως θα διαπιστωθεί, παρά το γεγονός ότι το ζήτημα της προίκας εμπίπτει, από νομικής πλευράς, στο πεδίο του οικογενειακού δικαίου, μνεία στον συγκεκριμένο θεσμό εντοπίζεται όχι μόνο σε λόγους που πραγματεύονται κληρονομικές διαφορές μεταξύ των μελών ενός ή περισσότερων οίκων αλλά και σε ένα ευρύτερο φάσμα λόγων που αφορά σε άλλα είδη δικαστικών αγώνων (π.χ. κατά τη διαδικασία της δοκιμασίας για την επανεκλογή σε κάποιο δημόσιο αξίωμα ή για την ανάληψη κάποιας λειτουργίας στα πλαίσια της πόλεως, κατηγορίες για ψευδομαρτυρία κ.λπ.). Κατά την μελέτη μου, αποδελτίωσα όλα τα δικανικά χωρία στα οποία μνημονεύεται η προίκα και με βάση το πώς ο ρήτορας αξιοποιεί στα συγκεκριμένα χωρία και στον λόγο του ευρύτερα τον θεσμό της προικοδότησης επιχείρησα στην εργασία μου να τα κατατάξω σε έξι «υποομάδες». Στο σημείο αυτό οφείλω να επισημάνω ότι για λόγους οικονομίας δεν κατέστη δυνατή η αναλυτική παρουσίαση όλων των λόγων στους οποίους αναφέρεται ο συγκεκριμένος θεσμός. Έτσι, σε μορφή υποσημειώσεων, θα παραπέμπω σε χωρία λόγων που δεν ανέλυσα και στα οποία, όμως, η προίκα αξιοποιείται ρητορικά με τον ίδιο τρόπο, όπως σε λόγους που έχω σχολιάσει. Στο τρίτο κεφάλαιο, η μελέτη επικεντρώνεται σε έξι έργα του Μενάνδρου και συγκεκριμένα, στο πώς αξιοποιείται ρητορικά ο θεσμός στον *Δύσκολο*, στην *Ασπίδα*, στους *Επιτρέποντες*, στον *Μισούμενο*, στην *Περικειρομένη* και στη *Σαμία*. Όπως και στους δικανικούς λόγους, έτσι και στις κωμωδίες, εστίασα στους στίχους όπου μνημονεύεται η προίκα και προσπάθησα να ερμηνεύσω τη χρήση της λαμβάνοντας υπόψη την πλοκή του κάθε έργου ξεχωριστά¹⁹. Επίσης, οι μεταφράσεις τόσο των δικανικών χωρίων όσο και των στίχων στις κωμωδίες εκπονήθηκαν από εμένα. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο, διατυπώνονται τα συμπεράσματα που έχουν εξαχθεί από την μελέτη, εξετάζοντας συγκριτικά τη ρητορική χρήση της προίκας στη δικανική ρητορεία και στην κωμωδία και διάφορων παραμέτρων που σχετίζονται με αυτή, όπως το μέγεθος των προικών, η «παρουσία» του νομικού για την προίκα πλαισίου και οι κοινωνικές πρακτικές που συνδέονται με τον υπό εξέταση θεσμό.

¹⁹ Τα ερωτήματα που θα με απασχολήσουν στο Β' και Γ' κεφάλαιο μνημονεύονται αναλυτικά στις αντίστοιχες εισαγωγές τους.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εισαγωγή θα πρέπει ευσύνοπτα να υπογραμμιστεί ότι κατά την ανάλυση και την ερμηνεία του πώς αξιοποιείται ρητορικά η προίκα στη δικανική ρητορεία και στην κωμωδία του Μενάνδρου θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τρεις βασικούς παράγοντες: πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους είδη, που έχουν διαφορετική στοχοθεσία και απευθύνονται σε διαφορετικό ακροατήριο. Συγκεκριμένα, οι δικανικοί λόγοι συγγράφονται από έμπειρους δικανικούς ρήτορες, τους *λογογράφους*, στους οποίους οι διάδικοι κατέφευγαν και εκφωνούνται στο ορκωτό δικαστήριο, το οποίο αποτελείτο από κοινούς Αθηναίους πολίτες που αντιπροσώπευαν το σύνολο της πόλεως. Βασικός στόχος του ρήτορα είναι να πείσει το σώμα των δικαστών στο οποίο απευθύνεται για την αθωότητα ή το δίκαιο των ισχυρισμών του πελάτη του. Μάλιστα, προκειμένου να πετύχει τον σκοπό του, μπορεί να παραποιήσει ή και να αποκρύψει μέρος της αλήθειας. Επιπροσθέτως, χρησιμοποιεί κυρίως δηλωτική χρήση της γλώσσας και καταφεύγει σε ποικίλα αποδεικτικά μέσα: τόσο σε αντικειμενικά πειστήρια (νόμος, μαρτυρίες, προσκόμιση εγγράφων, ομολογίες κατόπιν βασανισμού) όσο και σε επινοημένα (αποδείξεις που συνίστανται στον χαρακτήρα του ομιλητή και του αντιδίκου και στην ψυχική διάθεση στην οποία υποβάλλει το ακροατήριο)²⁰. Αντίθετα, ο Μένανδρος καταπιάνεται με το είδος της κωμωδίας, η οποία έχει ως εγγενή στοιχεία της την υπερβολή, τους αστεϊσμούς και μια γλώσσα πιο απλή και λαϊκή σε σύγκριση με εκείνη της δικανικής ρητορείας. Οι κωμωδίες του Μενάνδρου με τον σοβαρό και εκλεπτυσμένο χαρακτήρα τους έχουν σκοπό να ψυχαγωγήσουν αντικατοπτρίζοντας ηθικού τύπου ανησυχίες, μια φανερή αποστασιοποίηση από τα πολιτικά δρώμενα, πρόσωπα και καταστάσεις της αθηναϊκής πραγματικότητας και μια στροφή προς το άτομο και την οικογένεια. Αυτές οι μεταβολές είναι απόρροια των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών που έλαβαν χώρα κατά την ελληνιστική εποχή: η αθηναϊκή δημοκρατία καταλύεται και η πόλις-κράτος αντικαθίσταται από τα εκτεταμένα βασίλεια του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του. Η πανελληνία διάδοση του κωμικού θεάτρου μετέβαλε ριζικά το ακροατήριο στο οποίο απευθύνονται οι ποιητές της Νέας Κωμωδίας, όπως ο Μένανδρος: οι κωμικοί ποιητές δεν γράφουν αποκλειστικά για το αττικό κοινό αλλά για ένα πανελλήνιο κοινό το οποίο συρρέει στις γιορτές όλου του ελληνικού κόσμου και θα αδιαφορούσε παρακολουθώντας μια κωμωδία επικεντρωμένη σε υποθέσεις που αφορούσαν στην

²⁰ Pernot (2005), 334.

πολιτική, την οικονομία, την κοινωνία, και το δίκαιο και τους θεσμούς της Αθήνας του 4^{ου} π.Χ. αιώνα²¹. Θεωρώ ότι αυτή η παράμετρος είναι ιδιαίτερα σημαντική και θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη κατά την μελέτη του πώς ένας θεσμός, όπως η προίκα, αποτυπώνεται και χρησιμοποιείται ρητορικά σε δύο διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, όπως αυτά της δικανικής ρητορείας και της Νέας Κωμωδίας.

²¹ Για τη «διεθνοποίηση» του αττικού θεάτρου, την υποχώρηση του πολιτικού στοιχείου στις κωμωδίες του 4^{ου} π.Χ. και τις συνθήκες παραγωγής της Νέας Κωμωδίας βλ. Κωνσταντάκος (2005-2006), 53-59, 85-98.

Κεφάλαιο Α': Ο θεσμός της προίκας στην κλασική Αθήνα: νομοθετικό και κοινωνικό πλαίσιο.

Αναντίρρητα, ο θεσμός της προίκας δεν αποτελεί μια καινοτομία της Αθήνας του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ., αλλά ανάγεται χρονικά περίπου στον 8^ο π.Χ. Ήδη στον Όμηρο καταγράφεται η τάση της οικογένειας της νύφης να της προσφέρει γαμήλια δώρα, όπως ενδύματα, κοσμήματα και άλλα προσωπικά αντικείμενα, όταν την έδιναν σε γάμο. Στα ομηρικά έπη τα γαμήλια δώρα μνημονεύονται ως «μείλια» ή «ἔδνα», ενώ ο όρος «φερνή» αποδίδει το γαμήλιο δώρο που προσφέρει ο μνηστήρας στη νύφη ή στους γονείς της (Ομ., Ζ 394-395, Ι 144-148, α 277-278)²². Στους κλασικούς χρόνους το έθιμο της προικοδότησης ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την *εγγύη*, δηλαδή την συμφωνία/συμβόλαιο μεταξύ του *κυρίου* της γυναίκας και του μελλοντικού της συζύγου πως αυτή θα παραδοθεί από τον πρώτο στον δεύτερο. *Κύριος* της κοπέλας και υπεύθυνος για την προικοδότησή της ήταν ο πατέρας της και, ελλείψει αυτού, ο βιολογικός αδερφός της ή ο εξ υιοθεσίας αδερφός της, που νομικά εξομοιωνόταν με τον βιολογικό. Ο καθορισμός, επομένως, της προίκας εμπερικλειόταν στο γαμήλιο συμβόλαιο (*εγγύη*) και ήταν απόρροια διαπραγματεύσεων μεταξύ των δύο οικογενειών²³.

Από τα χρόνια του Σόλωνα τουλάχιστον και μετά, η *εγγύη* αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για τη νομιμότητα του γάμου, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη προίκας. Αντίθετα, η προικοδότηση δεν ήταν νομικά υποχρεωτική και ένα στοιχείο αποφασιστικής σημασίας για την εγκυρότητα του γάμου²⁴. Συνήθως οι περισσότεροι Αθηναίοι φρόντιζαν να εξασφαλίσουν προίκα για την θυγατέρα ή την αδερφή τους. Εξαίρεση στον άτυπο κανόνα αποτελούσαν οι κόρες των θητών, της κατώτερης οικονομικής τάξης, οι οποίες είτε παντρεύονταν χωρίς προίκα είτε προικοδοτούνταν από συγγενείς, φίλους ή τον άρχοντα της πόλης (Λυσ. 19.59, Δημ. 59.52, Μεν.Ασπ.130)²⁵. Μάλιστα, μια τέτοιου τύπου προικοδότηση ήταν αποδεκτή στην αθηναϊκή κοινωνία ως ένα είδος ευεργεσίας και προσέδιδε τιμή και κύρος στον

²² Harrison (1968), 45.

²³ Lacey (1968), 109. MacDowell (2003), 138-139.

²⁴ Biscardi (1982), 102.

²⁵ Lacey (1968), 109.

δότη. Μια πρακτική λιγότερο συνήθης αναφορικά με τον γάμο μιας άπορης κοπέλας με έναν πλούσιο άνδρα ήταν η παροχή εικονικής προίκας²⁶. Ειδικότερα, ο μελλοντικός σύζυγος φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις σύναπτε με τον κύριο της κοπέλας συμβόλαιο ότι ο πρώτος έλαβε από τον δεύτερο προίκα, την οποία ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει σε περίπτωση διαζυγίου (Δημ. 27.13-17, 28.14-15, 29.31-34, 41.5, Ισ. 3.28-9)²⁷. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες προικοδότες ήταν οι ενήλικες γιοι για μια χήρα γυναίκα ή ακόμα και ο σύζυγός της, ο οποίος στη διαθήκη του μεριμνούσε για την παροχή προίκας στη σύζυγό του μετά από ενδεχόμενο θάνατό του (Δημ.27.5, 29.43, 45.28)²⁸.

Η προίκα ήταν μια κοινωνική σύμβαση αρκετά ισχυρή, η οποία είχε τον χαρακτήρα οικονομικής συναλλαγής²⁹ και ερμηνευόταν ως οικονομική συνεισφορά εκ μέρους της οικογένειας της γυναίκας στα έξοδα συντήρησης της ίδιας και των παιδιών της.³⁰ Επιπροσθέτως, η προίκα λειτουργούσε ως εγγύηση κατά του διαζυγίου, καθώς η προοπτική επιστροφής της σε περίπτωση διαζυγίου απέτρεπε τον σύζυγο από το να χωρίσει τη γυναίκα του. Ήταν, επίσης, ένα μέσο με το οποίο οι γυναίκες κληρονομούσαν μέρος της πατρικής τους περιουσίας, αν και σαφώς μικρότερο από αυτό που λάμβαναν τα αγόρια της οικογένειας.³¹ Σύμφωνα με την Foxhall³², οι προίκες αποτελούσαν μέρος της πάλης της ανώτερης αθηναϊκής τάξης για *φιλοτιμία* (διάκριση, τιμή, υπόληψη). Η παροχή μιας τεράστιας προίκας αύξανε την τιμή και την ισχύ του δότη, ενώ η λήψη μιας προίκας αναλογικά μεγαλύτερης από την περιουσία του παραλήπτη αποδυνάμωνε την δύναμη του τελευταίου, με αποτέλεσμα να θεωρείται η προίκα μια πηγή πρακτικής δύναμης για την γυναίκα³³.

Είναι φυσικό ότι το ποσό της προίκας διέφερε ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας και ότι η αναλογία μεταξύ του πλούτου του πατέρα και της προίκας που παρείχε επηρεαζόταν από παράγοντες, όπως η ύπαρξη πολλών κορών ή όχι και της οικονομικής κατάστασης του μελλοντικού συζύγου (Δημ. 40. 20-25). Μελετητές, όπως ο Zimmern³⁴ και η Pomeroy³⁵, θεωρούν ότι η παροχή προίκας

²⁶ Θα πρέπει να τονιστεί ότι η μοναδική μαρτυρία για τη συγκεκριμένη πρακτική αποτελεί ο τρίτος λόγος του Ισαίου. και γι' αυτό θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί.

²⁷ Edwards (2007), 54.

²⁸ Harrison (1968), 48. Thompson (1972), 224.

²⁹ Maffi (2005), 254.

³⁰ Wolff (1944), 54. Mac Dowell (2003), 138.

³¹ Foxhall (1989), 32.

³² Foxhall (1989), 33-4.

³³ Schaps (1979), 76.

³⁴ Zimmern (1931), 330.

αποτελούσε μια από τις αιτίες της βρεφοκτονίας κοριτσιών, καθώς αυτή η πρακτική δημιουργούσε ιδιαίτερο άγχος στους πατεράδες και έτσι αναγκάζονταν μερικές φορές να εκθέσουν τις νεογέννητες κόρες τους, προκειμένου να αποφύγουν την οικονομική επιβάρυνση από την προικοδότηση. Όμως, σε κανένα δικανικό λόγο ή σε κάποια κωμωδία του Μενάνδρου δεν αποτυπώνεται αυτή η παράμετρος. Αντίθετα, μελετητές, όπως ο Lacey³⁶ και ο Ingalls³⁷, στηριζόμενοι σε δικανικά χωρία, όπως του Δημ. 30.12, 40.25 και Ισ. 3.51, διατείνονται ότι οι πατεράδες με ευχαρίστηση και αρκετή γενναιοδωρία προικοδοτούσαν τις κόρες του, γιατί οι μεγάλες προίκες, εκτός από σύμβολα πλούτου και κοινωνικού στάτους, ήταν ιδιαίτερα ελκυστικές για τον υποψήφιο σύζυγο. Γι' αυτό και πολλοί από αυτούς ήταν πρόθυμοι να δανειστούν ή ακόμα και να υποθηκεύσουν την περιουσία τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν χρήματα για την προίκα των θυγατέρων τους. Θα πρέπει να τονιστεί ότι το θέμα είναι ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο και πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη.

Αναφορικά με τη σύσταση της προίκας, αυτή μπορούσε να αποτελείται μόνο από χρήματα ή να περιλαμβάνει και κάποια ακίνητη περιουσία (ορισμένη έκταση γης, έπιπλα, δούλους) της οποίας η χρηματική αξία εκτιμάτο (έντιμησις), γιατί διαφορετικά, σε περίπτωση διάλυσης του γάμου, θα ανέκυπταν προβλήματα που θα συσχετιζόνταν με την επιστροφή του αντιτίμου της αξίας της (Δημ. 41.26-28, 47.56-57, Ισ. 3.35-37)³⁸. Μετά την υπόσχεση της προίκας, ο κύριος της κοπέλας και ο μελλοντικός της σύζυγος αποτιμούσαν σε δραχμές την αξία των κινητών και ακίνητων πραγμάτων. Σε νομικό επίπεδο, ότι είχε αποτιμηθεί, εθεωρείτο μέρος της προικώας περιουσίας, ενώ τα αντικείμενα που δεν είχαν αποτιμηθεί εκλαμβάνονταν ως γαμήλια δώρα προς την σύζυγο³⁹. Πηγές για τα ποσά των προικών, τα οποία κυμαίνονταν από 500 δραχμές μέχρι και 4 τάλαντα, αποτελούν οι δικανικοί λόγοι, οι αττικοί όροι, επιγραφές από Μύκονο και Τήνο, η Νέα Κωμωδία του Μενάνδρου, σωζόμενες διαθήκες και άλλα λογοτεχνικά κείμενα⁴⁰.

Το ζήτημα αν τα ρούχα και τα κοσμήματα της γυναίκας, που αποδίδονται στη διεθνή βιβλιογραφία με τον όρο *trousseau* και στην ελληνική με τον όρο *εξώπροικος περιουσία*, συμπεριλαμβάνονταν στην προίκα, έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους μελετητές. Από τη μια πλευρά, αρκετοί υποστηρίζουν ότι το *trousseau* συνήθως δεν

³⁵ Pomeroy (1997), 116-121.

³⁶ Lacey (1968), 165.

³⁷ Ingalls (2002), 250-252.

³⁸ Harrison (1968), 53.

³⁹ Δημάκης (1959), 113.

⁴⁰ Golden (1990), 132-3.

υπολογιζόταν στην προίκα, αλλά συνόδευε κατά το έθιμο τη νύφη ως προσωπική της περιουσία σε ενδεχομένη λύση του γάμου (Λυσ.32.6, Δημ. 41.27, 45.28)⁴¹ Από την άλλη πλευρά, ερευνητές όπως ο Schaps⁴², ερμηνεύουν την ένταξη του *trousseau* στην προίκα με αμιγώς κοινωνικά/ταξικά κριτήρια. Συγκεκριμένα, τα πλουσιότερα κοινωνικά στρώματα δεν συγκατέλεγαν το *trousseau* στην αποτίμηση της προίκας και γι αυτό ανήκε στην διακριτική ευχέρεια και στην ευγένεια του άνδρα να το επιστρέψει σε περίπτωση διαζυγίου.⁴³ Αντίθετα, κάποιος πατέρας ή αδερφός του οποίου η οικονομική κατάσταση δυσχέραινε την παροχή ενός αξιοπρεπούς ποσού για προίκα προτιμούσε να μεγεθύνει το ποσό περιλαμβάνοντας και το *trousseau*.

Σε αρκετούς ρητορικούς λόγους, γίνεται διάκριση ανάμεσα στο *επιδίδωμι* που αναφέρεται στην προίκα (*επιδίδωμι* + *δοτική* ή *δίδωμι* + *επί* + *δοτική*) και στο *δίδωμι* (+ *δοτική*) που αποδίδει την μεταφορά των ρούχων και των κοσμημάτων της νύφης στον καινούριο της οίκο. Ωστόσο, υπάρχουν χωρία, όπως στον Δημ.45.28, όπου τα δύο ρήματα εναλλάσσονται και το *δίδωμι* χρησιμοποιείται ως σημασιολογικό ισοδύναμο του *επιδίδωμι* για την προικοδότηση⁴⁴. Κατά τη γνώμη μου, στο συγκεκριμένο ζήτημα θα πρέπει να υιοθετηθεί μια πιο μετριοπαθής στάση, όπως αυτή των Harrison⁴⁵ και Philips,⁴⁶ οι οποίοι διατείνονται ότι αφενός εντοπίζεται συχνά μια ρητή διάκριση ανάμεσα στην προίκα και στα προσωπικά δώρα που έφερνε μαζί της η γυναίκα, αφετέρου τα δώρα αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν μέρος της προίκας, μόνο αν δηλώνονταν με σαφή τρόπο ότι ανήκαν στην προίκα της και εκτιμάτο η αξία τους.

Η προίκα παραδιδόταν πλήρως είτε ταυτόχρονα με είτε λίγο αργότερα από την διαδικασία της *εγγύης*. Υπήρχε, επιπροσθέτως, η δυνατότητα να καταβληθεί σε δόσεις. Στην προκειμένη περίπτωση, ήταν κοινή τακτική των μελλοντικών συζύγων να ζητούν από τους *κυρίους* των γυναικών την κατάρτιση ενός επίσημου συμβολαίου (έκφραση *ομολογίας*) στο οποίο θα αναγραφόταν το οφειλόμενο ποσό, έτσι ώστε να είναι σε θέση να τους διώξουν δικαστικά, αν δεν εκπλήρωναν την συμφωνία. Επίσης, ο *κύριος* μπορούσε να παράσχει εγγύηση για το υπεσχημένο ποσό ή να συμφωνήσει να πληρώνει τόκο (Δημ. 30.7, 41.5-6)⁴⁷. Από την πλευρά τους οι συγγενείς της νύφης

⁴¹ Pomeroy (2008), 102. Wolff (1944), 54. Croix (1970), 276.

⁴² Schaps (1979), 79.

⁴³ Schaps (1998), 170-171.

⁴⁴ Sommerstein (1987), 236-9.

⁴⁵ Harrison (1968), 46-7.

⁴⁶ Philips (2013), 169.

⁴⁷ MacDowell (2003), 139.

συνήθιζαν να αξιώνουν την ώρα του γάμου από τον σύζυγο την παροχή κάποιου είδους εγγύησης για την επιστροφή της προίκας σε περίπτωση που υποχρεωνόταν να την επιστρέψει (Δημ. 30.8, 31.2-4,11). Αυτή η εγγύηση ονομαζόταν *ἀποτίμημα*. Συνήθως ως «ενέχυρο» ετίθετο κάποιο σπίτι ή κάποια έκταση γης που ανήκε στην περιουσία του συζύγου⁴⁸. Επειδή η παροχή προίκας, όπως και η *εγγύη*, αποτελούσαν συμβάσεις που δεν επισημοποιούνταν γραπτώς, η ύπαρξη μαρτύρων κατά τη διάρκεια των τελετουργιών του γάμου αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβεβαίωση ή μη της σύστασής της σε ενδεχόμενη αμφισβήτηση οικονομικής φύσεως (Δημ. 41.6, 30.9, Ισ. 3.29,35). Παρόντες στην *εγγύη* και στην προικοδότηση, άρα ταυτόχρονα και μάρτυρες, ήταν οι στενοί συγγενείς, γείτονες, φίλοι και οι δούλοι των οίκων.⁴⁹ Τέλος, η σύσταση προίκας θα μπορούσε να αποδειχθεί με *πρόκληση εις βάσανον* των δούλων που παρίσταντο στο γεγονός (Ισ. 8.9-11).

Κατά την διάρκεια του γάμου, η προίκα λειτουργούσε ως ένα κεφάλαιο απαραίτητο για την συντήρηση της γυναίκας και την οικονομική της υποστήριξη. Αναφορικά με το θέμα της κυριότητας και του δικαιώματος διάθεσης της προίκας κατά τον γάμο έχουν υποστηριχθεί απόψεις διαμετρικά αντίθετες μεταξύ τους. Υπάρχουν χωρία της δικανικής ρητορείας στα οποία προβάλλεται ότι η προίκα ανήκει στη γυναίκα (Δημ. 30.12, 40.25), ενώ άλλα συγκλίνουν προς την αντίθετη κατεύθυνση (Δημ. 45.74)⁵⁰. Και ως προς αυτό το ζήτημα, θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί, πριν ταχθούμε με την μια ή την άλλη πλευρά. Νομικά η προίκα δεν ανήκε στην γυναίκα, γιατί δεν είχε το δικαίωμα η ίδια να την διαθέσει, δηλαδή να την επενδύσει χρηματικά⁵¹. Όμως, δεν υπάρχει σωζόμενο απόσπασμα από τον αθηναϊκό νόμο σύμφωνα με το οποίο ο άνδρας είχε το απόλυτο δικαίωμα διάθεσης της προίκας⁵². Ο σύζυγος ήταν ο διαχειριστής της προίκας, αυτός που είχε νομικά τον έλεγχο της, αλλά δεν καθίστατο ποτέ ιδιοκτησία του, γιατί σε περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου της γυναίκας του χωρίς να έχουν αποκτήσει απογόνους, όφειλε να την επιστρέψει στον προηγούμενο *κύριο* της συζύγου του, που του προσέφερε την προίκα. Αν και δεν είχε δικαίωμα διάθεσης, ο σύζυγος μπορούσε να την επενδύσει και ήταν αυτός που προέβαινε σε όλους τους απαραίτητους διακανονισμούς που αφορούσαν στην επένδυση των χρημάτων της προίκας και της δαπάνης σημαντικού

⁴⁸ Philips (2013), 168.

⁴⁹ Δεδούση (2006), 288.

⁵⁰ Το πώς η ιδιοκτησία διατυπώνεται λεκτικά θα εξεταστεί στο Β' Κεφάλαιο.

⁵¹ Johnstone (2003), 268-9.

⁵² Foxhall (1989), 37.

μέρους των εσόδων που αυτή παρήγαγε⁵³. Με άλλα λόγια, ήταν ο μεσάζων ανάμεσα στον ιδιωτικό κόσμο στον οποίο ζούσε η γυναίκα του και στον δημόσιο κόσμο των οικονομικών συναλλαγών όπου θα μπορούσε να επενδυθεί η προίκα⁵⁴. Τα μόνα αντικείμενα στα οποία η γυναίκα είχε την πλήρη κυριότητα φαίνεται ότι ήταν αυτά που της παρέχονταν με την ευκαιρία του γάμου της και συνιστούσαν το *trousseau* της (Ισ. 2.9).

Ανοιχτό παραμένει το ερώτημα αν η προίκα μπορούσε να κατασχεθεί από ιδιωτικούς δανειστές για την εξόφληση χρεών του συζύγου ή εξαιρείτο (Δημ. 47.57). Επίσης, δεν είναι εντελώς ξεκάθαρο –κυρίως από τον τρόπο με τον οποίο διατυπώνεται στον Δημ. 42.27- αν, στην περίπτωση της *ἀντιδόσεως*, η προίκα μιας γυναίκας που επέλεγε να μείνει στην οικία του άνδρα της μετά το θάνατό του υπολογιζόταν στην περιουσία του γιου της. Τα σωζόμενα χωρία της δικανικής ρητορείας που πραγματεύονται τα συγκεκριμένα ζητήματα δεν συντελούν στο να αποσαφηνιστούν τα προαναφερθέντα ερωτήματα και γι' αυτό έχουν ερμηνευτεί από τους μελετητές ποικιλοτρόπως. Το γεγονός ότι στα χωρία αυτά δεν παρατίθεται κάποιο νομικό πλαίσιο και δεν υπάρχει κάποια ένδειξη νομικού επιχειρήματος, που να συνηγορεί υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης, θα πρέπει να μας καταστήσει ακόμα μια φορά επιφυλακτικούς. Αντίθετα, στην περίπτωση του διαζυγίου και του θανάτου ενός από τους δύο συζύγους, το νομοθετικό πλαίσιο ήταν ξεκάθαρο. Αν μια γυναίκα πέθαινε άτεκνη, η προίκα της έπρεπε να επιστραφεί στον αρχικό της *κύριο*, ενώ αν άφηνε πίσω της παιδιά, τότε τα παιδιά της κρατούσαν την προίκα της (Δημ.40.14). Σε περίπτωση θανάτου του συζύγου, αν η χήρα δεν είχε αποκτήσει παιδιά μαζί του, τότε ο κληρονόμος του όφειλε να επιστρέψει την προίκα στον αρχικό *κύριό* της (Ισ. 3. 8-9, 8.8). Αν, όμως, είχε παιδιά, εναπόκειτο στη διακριτική της ευχέρεια να επιλέξει τον οίκο και τον *κύριο* που προτιμούσε. Είχε τη δυνατότητα να παραμείνει στον οίκο του συζύγου και να διαχειριστούν τα παιδιά της την προίκα (Δημ. 42.27, 43.75). Διαφορετικά, μπορούσε να επιστρέψει στον αρχικό της οίκο μαζί με την προίκα της⁵⁵.

Αν το ζευγάρι χώριζε, τότε η προίκα έπρεπε να επιστραφεί, ανεξάρτητα από το ποιος είχε την πρωτοβουλία και έφερε την ευθύνη του διαζυγίου. Αν ο πρώην σύζυγος την κατακρατούσε ή αδυνατούσε οικονομικά να την επιστρέψει, τότε η προίκα μετατρέποταν σε δάνειο με 18% τόκο. Σε περίπτωση αδυναμίας πληρωμής

⁵³ Blundell (1995), 115.

⁵⁴ Foxhall (1989), 34.

⁵⁵ MacDowell (2003), 140.

του μηνιαίου επιτοκίου (1,5 %), το νομοθετικό πλαίσιο προσέφερε στον *κύριο* της γυναίκας τη δυνατότητα να υποβάλει μήνυση εναντίον του πρώην συζύγου, τη λεγόμενη *δίκη σίτου* (Δημ. 27.17, 59.52, Ισ. 3.8-9). Η συγκεκριμένη νομική διαδικασία ήταν η κατάλληλη, όταν ο μηνυτής απέβλεπε στο να αποσπάσει το μηνιαίο επιτόκιο για το κεφάλαιο της προίκας που κατακρατούταν, με απώτερο σκοπό να εξασφαλιστεί το απαιτούμενο ποσό για τη διατροφή της γυναίκας⁵⁶. Υπήρχαν και άλλες δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες μπορούσε να κινηθεί αυτό το είδος αγωγής: 1) Όταν στον μελλοντικό σύζυγο παραχωρείτο η προίκα μεταξύ της *εγγύης* και της ολοκλήρωσης του γάμου, εκείνος ήταν υποχρεωμένος να συντηρήσει τη γυναίκα, διαφορετικά μπορούσε να διωχθεί νομικά από τον *κύριό* της, 2) Όταν ο γάμος είχε λάβει χώρα αλλά ο *κύριος* της συζύγου είχε αποτύχει να αποπληρώσει το ποσό της προίκας, τότε ήταν ο σύζυγος εκείνος που είχε τη δυνατότητα να κινήσει την προαναφερθείσα αγωγή⁵⁷. Όταν, όμως, ο μηνυτής ενδιαφερόταν για την επιστροφή της προίκας στο σύνολό της, τότε την διεκδικούσε μέσω της *δίκης προικός* (Ισ. 3.8-9).

Συνοψίζοντας, η παροχή προίκας συνιστούσε υπέρτατη ηθική υποχρέωση για τον Αθηναίο της κλασικής Αθήνας. Αν και το νομοθετικό πλαίσιο δεν επέβαλε υποχρεωτική την προικοδότηση, για να καταστεί ένας γάμος έγκυρος, η αντίληψη ότι δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει γάμος χωρίς τη σύσταση προίκας, ήταν βαθιά εγγεγραμμένη στην κοινωνική συνείδηση, όπως μας πληροφορούν τα δικανικά κείμενα. Όπως ήδη μνημονεύθηκε, για κάποια ζητήματα σχετικά με την προίκα ο νόμος όριζε με σαφήνεια ποιες νομικές διαδικασίες έπρεπε υποβληθούν ή πώς έπρεπε να ενεργήσουν τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Ωστόσο, επειδή η προικοδότηση δεν αποτελούσε νομικό καθήκον, κάποιες κοινωνικές πρακτικές συνδεδεμένες με αυτήν, όπως η παροχή *trousseau* αντί χρημάτων, δεν προβλέπονταν στη σχετική νομοθεσία, και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να ερμηνεύονται από τους μελετητές ποικιλοτρόπως.

⁵⁶ Κάππαρης (2008), 227.

⁵⁷ Harrison (1968), 57-8.

Κεφάλαιο Β' : Η ρητορική χρήση της προίκας στη δικανική αττική ρητορεία.

• Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστεί η ρητορική χρήση του θεσμού της προίκας στους λόγους της δικανικής ρητορείας του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ.. Όπως τονίστηκε ήδη στην Εισαγωγή, αναφορές στο θεσμό της προίκας συναντώνται σε ένα ευρύτερο φάσμα λόγων και όχι μόνο σε εκείνους που πραγματεύονται κληρονομικές διαφορές. Επιπροσθέτως, η μνεία στην προίκα ποσοτικά διατρέχει κάποιους λόγους περισσότερο σε σύγκριση με άλλους που αναφέρονται σε αυτήν λιγότερο ή με πιο επιδερμικό τρόπο. Αυτό εξαρτάται κάθε φορά από το αν και κατά πόσο εξυπηρετεί ρητορικά τον εκάστοτε ομιλητή η ευσύνοπτη ή η λεπτομερής πραγμάτευσή της.

Κατά την εξέταση των αποσπασμάτων στα όποια γίνεται αναφορά στην προίκα, θα εστιάσω στα επιχειρήματα (*ἄτεχνοι* και *ἔντεχνοι πίστες*) με τα οποία κάθε φορά ο ομιλητής αναδεικνύει το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η παράμετρος της προίκας στην υπόθεσή του (*εὗρεσις/inventio*), στον τρόπο με τον οποίο τα εκφέρει (*λέξις/elocutio*) και στα μέρη του λόγου που επιλέγει να τα τοποθετήσει (*τάξις/dispositio*). Παράλληλα, θα επιχειρηθεί να ερμηνευτεί, όπου καταστεί αναγκαίο, η επιλογή του εκάστοτε να ομιλητή να προκρίνει, να αποσιωπήσει ή να αναφερθεί εμμέσως σε κάποια πρακτική σχετική με την προίκα, ενώ στο τέλος κάθε λόγου θα δίνεται μια συνοπτική ανακεφαλαίωση και κυρίως μια προσωπική αποτίμηση του αν η ρητορική χρήση της προίκας κρίνεται πετυχημένη ή μη. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το κεφάλαιο έχει χωριστεί σε έξι υποενότητες, οι οποίες αποτελούνται από λόγους που «ομαδοποιήθηκαν» και τους οποίους διατρέχει η ίδια ή παρόμοια θεματική σχετικά με την προίκα. Αυτό, όμως, δεν συνεπάγεται ότι υπάρχει μεταξύ των ενοτήτων αυστηρή διαχωριστική γραμμή, καθώς κάποιες χρήσεις της προίκας, όπως η *ηθοποιία* και η *παθοποιία*, συναντώνται και σε άλλους λόγους.

i) **Η παροχή προίκας ως τεκμήριο ύπαρξης/νομιμότητας του γάμου και γνησιότητας τέκνου.**

• **Ισαίος, *Περί τοῦ Πύρρου κλήρου***

Στον παρόντα λόγο ο ομιλητής, ο οποίος είναι αδερφός του υιοθετημένου και εκλιπόντος πια γιου του Πύρρου, Ένδιου, επιχειρηματολογεί υπέρ της διεκδίκησης της περιουσίας του Πύρρου από την μητέρα τους, αδερφή του Πύρρου. Η Φίλη κι ο Ξενοκλής, σύζυγος και κύριος της, ισχυρίζονται ότι η πρώτη είναι νόμιμη κόρη του Πύρρου και, κατά συνέπεια, νόμιμη κληρονόμος και διεκδικήτρια της περιουσίας. Ο ομιλητής καταγγέλλει για ψευδομαρτυρία τον Νικόδημο, θείο της Φίλης, ο οποίος σε προηγούμενη δικαστική διαμάχη υποστήριξε τον Ξενοκλή, παρουσιάζοντας στο δικαστήριο μάρτυρες του γάμου της αδερφής του με τον Πύρρο.

Είναι γεγονός πως το ζήτημα της προίκας κυριαρχεί στο πρώτο μισό της *αποδείξεως* (§8-39) κατά την οποία η επιχειρηματολογία του ομιλητή βασίζεται σε κοινωνικές πρακτικές κι έχει ως απώτερο στόχο να αποδείξει πως ο γάμος της μητέρας της Φίλης και του Πύρρου δεν συνέβη ποτέ.⁵⁸ Μια από τις κοινωνικές επιταγές που αξιοποιεί νομικά και κυρίως ρητορικά είναι η προίκα. Η *διάταξις* του συγκεκριμένου θεσμού στο πρώτο μισό της *αποδείξεως* έχει αρκετό ενδιαφέρον καθώς εντοπίζεται στην αρχή (8-9), στο τέλος (35-39), πιο ενδιάμεσα (28-29) και στον *επίλογο*. Στις παραγράφους 8 και 9, ο ομιλητής θίγει ρητορικά κάποιες απορίες που προσδοκά να απαντηθούν από τον αντίπαλό του, Νικόδημο. Αναφορικά με την προίκα, ζητά να μάθει «ἦν τινά ποτε **προϊκά** φησιν **ἐπιδούς** ἐκδοῦναι τὴν ἀδελφὴν ὁ μεμαρτυρηκὼς τῷ τὸν τριτάλαντον οἶκον κεκτημένῳ» (ποια ήταν η προίκα που κάποτε πρόσφερε αυτός που έχει καταθέσει ότι έδωσε την αδερφή του σε νόμιμο γάμο με άνδρα κάτοχο περιουσίας τριών ταλάντων.). Όπως θα φανεί, η μη ύπαρξη προίκας αποτελεί το βασικό πιθανολογικό επιχείρημα (*εἰκός*) του ομιλητή αναφορικά με την ανυπαρξία νόμιμου γάμου μεταξύ του Πύρρου και της μητέρας της Φίλης.⁵⁹

Στη συνέχεια της παραγράφου 8 και στην 9, ο ομιλητής εξετάζει ρητορικά τις τρεις πιθανές εκδοχές σχετικά με την επιστροφή της προίκας, όταν απεβίωσε ο Πύρρος, κι αξιώνει από τον Νικόδημο να του υποδείξει ποια από τις δύο ισχύει στην περίπτωση του. Η πρώτη πιθανότητα είναι να του είχε επιστραφεί η προίκα από

⁵⁸ Hatzilambrou (2010), 21.

⁵⁹ Hatzilambrou (2018), 14.

κάποιον συγγενή του Πύρρου, όταν πέθανε και γι' αυτό ζητά να μάθει ποιος συγγενής ήταν. Στο χωρίο γίνεται υπαινιγμός στο ότι η προίκα ήταν επιστρεπτέα σ' αυτόν που «έξέδωκε» τη γυναίκα, όταν ο άνδρας πέθαινε αφήνοντας τη πίσω χήρα με μια κόρη.⁶⁰ Σε περίπτωση που ο κληρονόμος του Πύρρου κατακρατούσε παράνομα είτε ολόκληρη την προίκα είτε μέρος της, η αττική νομοθεσία έδινε την δυνατότητα στον προικοδότη να κινήσει έναντι του *δίκη προικός* ή *δίκη σίτου* αντίστοιχα. Ο ομιλητής «εκμεταλλεύεται» την προσφερόμενη από το αττικό δίκαιο δυνατότητα σχετικά με την επιστροφή της προίκας στον αρχικό «κύριο» της γυναίκας, και προβάλλει την αξίωση να μνημονευθεί από τον Νικόδημο το είδος του δικαστικού αγώνα που κίνησε εναντίον του Ένδιου («ἢ εἰ μὴ ἐκομίζετο, ὁποῖαν δίκην σίτου ἢ τῆς προικὸς αὐτῆς ἐν εἴκοσιν ἔτεσι τῷ ἔχοντι τὸν κλῆρον δικάσασθαι ἡξίωσεν»/ ή αν δεν την ανέκτησε, ποια αγωγή για τη διατροφή ή για την ίδια την προίκα θεώρησε πρέπουσα να υποβάλει έναντι αυτού που για είκοσι χρόνια κατείχε την περιουσία)⁶¹. Τέλος, μια πιθανή επιλογή για τον «αδικημένο» Νικόδημο θα ήταν να εκθέσει έναντι τρίτων προσώπων/μαρτύρων τα παράπονα του για την αδικία που υπέστη («ἢ εἴ του ἀνθρώπων ἐναντίον προσῆλθεν ἐγκαλῶν τῷ κληρονόμῳ περὶ τῆς προικὸς τῆς ἀδελφῆς»/ ενώπιον κάποιου ανθρώπου παρουσιάστηκε κατηγορώντας τον κληρονόμο για την προίκα της αδερφής). Μια τέτοια κίνηση θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από την πλευρά του ως ένα επιπλέον στοιχείο της επιχειρηματολογίας του κατά την διάρκεια της δικαστικής διαμάχης.⁶²

Στις παραγράφους 28 και 29, ο ομιλητής μεταβαίνει σε μια επιπλέον παράμετρο που, σύμφωνα μ' αυτόν, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε ποτέ *εγγύη* μεταξύ του Πύρρου και της μητέρας της Φίλης: την έλλειψη *όμολογίας*, δηλαδή επίσημης συμφωνίας μεταξύ των δύο πλευρών για την παροχή προίκας και την

⁶⁰ Harrison (1968), 56.

⁶¹ Το νομικό πλαίσιο αναφορικά με την επιστροφή της προίκας παρατίθεται στον Δημ. 59.52: «κατὰ τὸν νόμον ὃς κελεύει, ἐὰν ἀποπέμψῃ τὴν γυναῖκα, ἀποδιδόναι τὴν προῖκα, ἐὰν δὲ μὴ, ἐπ' ἐννέ' ὀβολοῖς τοκοφορεῖν, καὶ σίτου εἰς Ὡιδεῖον εἶναι δικάσασθαι ὑπὲρ τῆς γυναικὸς τῷ κυρίῳ.» (Σύμφωνα με τον νόμο που ορίζει ότι, αν κάποιος χωρίσει τη γυναίκα του, να επιστρέψει την προίκα, διαφορετικά να πληρώνει τόκο εννιά οβολών και ότι υπήρχε δυνατότητα στον κύριο της να προσφύγει για χάρη της στο Ὡδεῖο διεκδικώντας τη διατροφή). Στον συγκεκριμένο λόγο (59.50-53), ο ρήτορας χρησιμοποιεί ρητορικά την προίκα, για να αποδείξει ότι η Φανώ είναι κόρη ξένης και όχι γνήσιας Αθηναίας. Αξιοποιεί, πρώτον, την κατακράτηση προίκας από τον Φράστορα, σύζυγο της Φανούς, μετά το διαζύγιο μόλις πληροφορήθηκε το πραγματικό στάτους της γυναίκας του. Δεύτερον, αξιοποιείται η αναγκαστική υποχώρηση και ο ασύμφορος συμβιβασμός του Στέφανου με τον Φράστορα αναφορικά με την *δίκη σίτου* κατά την οποία ο πρώτος είχε αποπέμψει τον τελευταίο. Όταν ο Φράστορ κατήγγειλε τον Στέφανο ότι του έδωσε να παντρευτεί την κόρη μιας ξένης, ο Στέφανος παραιτήθηκε από την αξίωση του για επιστροφή της προίκας.

⁶² Hatzilambrou (2018), 120.

έλλειψη μαρτυρίας για το συγκεκριμένο γεγονός⁶³. Η επιχειρηματολογία του εδράζεται εκ νέου σε πιθανολογικούς συλλογισμούς (*εϊκότα*), οι οποίοι αφορούν πρακτικές συνδεδεμένες με τον θεσμό της προίκας. Στον πρώτο συλλογισμό («τοῦτο μὲν.. μαρτυρεῖσθαι») πραγματεύεται το υποθετικό σενάριο παροχής προίκας από την πλευρά του Νικόδημου. Όπως διαφαίνεται σε κάποια σημεία στην 28^η και 29^η παράγραφο, ήταν σύνηθες η προίκα να παραδίδεται ταυτόχρονα με την διαδικασία της εγγύης και μάλιστα με την παρουσία μαρτύρων («τοῦτο μὲν.. μαρτυρεῖσθαι», «και μάρτυρας..τοιαύτην»)⁶⁴. Το προαναφερθέν ἔθος τροφοδοτεί την επιχειρηματολογία του ομιλητή υπέρ της μη προικοδότησης της μητέρας της Φίλης, καθώς, αν ο Νικόδημος είχε παράσχει προίκα στην αδερφή του, το ποσό της θα αναγραφόταν στις καταθέσεις όσων ισχυρίζονταν ότι ήταν παρόντες.

Ο δεύτερος υποθετικός συλλογισμός («τοῦτο δ'...γυναικός») υπαινικτικά λαμβάνει ως δεδομένο ότι ο Νικόδημος ενδεχομένως δεν είχε την απαραίτητη οικονομική ευχέρεια, προκειμένου να εξασφαλίσει ο ίδιος προίκα για την αδερφή του. Και σε αυτή την περίπτωση, μπορούσε να βρεθεί μια διέξοδος που να ικανοποιεί και τις δύο πλευρές. Ήταν πρακτική, όταν ένα φτωχό κορίτσι παντρευόταν έναν πλούσιο άνδρα, ο δεύτερος να προβαίνει σε μια συμφωνία με τον «κύριο» της σχετικά με την παροχή μιας εικονικής προίκας. Συγκεκριμένα, σύναπταν συμβόλαιο ότι ο μελλοντικός σύζυγος έλαβε από τον κύριο της κοπέλας προίκα, την οποία ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει σε περίπτωση διαζυγίου.⁶⁵ Κατά τον ομιλητή, ο Νικόδημος, που επανειλημμένα σκιαγραφείται ως φιλοχρήματος κι εκμεταλλευτής, αποκλείεται να μην είχε εκμεταλλευτεί τον πόθο του Πύρρου για την αδερφή του («εἰ **δι' ἐπιθυμίαν** τὴν ἐγγύν ὁ θεῖος ἡμῶν ἐποίητο τῆς τοιαύτης γυναικός»/ αν εξαιτίας του φλογερού πόθου ο θεῖος μας παντρεύτηκε νόμιμα μια γυναίκα τέτοιου είδους) και να μην τον «υποχρέωνε» να «ομολογήσει» ότι μαζί με την γυναίκα έλαβε και χρήματα (28 «δῆλον ὅτι κἂν ἀργύριον πολλῷ μᾶλλον [ἢ] ὁ ἐγγυὼν διωμολογήσατο ἔχειν αὐτὸν ἐπὶ τῇ γυναικί/ εἶναι φανερό ὅτι αὐτός που τὴν παρέδωσε γὰμ ὅθι σύναπτε συμβόλαιο ὅτι αὐτός (ενν. ο Πύρρος) έλαβε χρήματα μαζί με τὴν γυναίκα»). Μ' αυτό τον τρόπο ο Νικόδημος όχι μόνο θα εξασφάλιζε ένα είδος εγγύησης κατά

⁶³ Αντίθετα, στους επιτροπικούς λόγους του Δημοσθένη (27.13-17, 28.14-15, 29.31-34) αξιοποιείται η ύπαρξη *ομολογίας* του Αφόβου στους άλλους δύο συνεπιτρόπους του Δημοσθένη ότι κατείχε την προίκα που δικαιούταν με βάση τη διαθήκη που είχε συνάψει ο πατέρας του Δημοσθένη πριν πεθάνει. Μάλιστα, ο Δημοσθένης προσκομίζει τις μαρτυρίες τόσο των συνεπιτρόπων όσο και του θείου του, Δημοχάρη, για την *ομολογία* του Αφόβου.

⁶⁴ Harrison (1968), 49.

⁶⁵ Edwards (2007), 54.

του διαζυγίου στην αδερφή του, αλλά κυρίως, όπως αφήνεται να εννοηθεί, θα αποκόμιζε ο ίδιος προσωπικά, οικονομικά οφέλη, σε περίπτωση διάλυσης του γάμου. Επομένως, με βάση τον φιλάργυρο χαρακτήρα του, θα ήταν εντελώς απίθανο, κατά την «παράδοση» της αδερφής του, να μην κατοχύρωνε από τον Πύρρο μια συμφωνία τέτοιου είδους.

Μια άλλη προβληματική πτυχή στο ζήτημα της προικοδότησης, που «εκμεταλλεύεται» ρητορικά ο ομιλητής, είναι η αντίφαση ανάμεσα σ' αυτά που ισχυρίζεται ο Νικόδημος και σε ό,τι έχουν καταθέσει οι θείοι του Πύρρου. Ο πρώτος διατείνεται ότι πάντρεψε την αδερφή του «άνευ όμολογίας προικὸς» (παρ. 29), δηλαδή προικοδοτώντας της χωρίς την σύναψη κάποιας γραπτής συμφωνίας με τον γαμπρό, ενώ οι θείοι ισχυρίστηκαν ότι παρευρίσκονταν στην «εγγύη» του ανιψιού τους με μια γυναίκα «ἄπροικον», χωρίς προίκα. Η σύγχυση του Νικόδημου και των θείων, που αποτελούσαν μάρτυρες υπεράσπισης στο ζήτημα της προίκας, καθίσταται ένα επιπρόσθετο επιχείρημα υπέρ της καταδίκης του ως ψευδομάρτυρα.

Στις συγκεκριμένες παραγράφους, ο ομιλητής εστιάζει στην *ὁμολογία προικὸς* και γι' αυτό χρησιμοποιεί τόσο την ίδια λέξη όσο και το ομόρριζο ρήμα *διομολογέω* σε καίρια σημεία: το ρήμα «διομολογέω» τοποθετείται τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος της 28^{ης} παραγράφου, ενώ το ουσιαστικό «ὁμολογία» στην τελευταία περίοδο της 29^{ης} παραγράφου. Μια άλλη παρατήρηση αφορά τους δύο υποθετικούς συλλογισμούς για τους οποίους έγινε λόγος παραπάνω. Και οι δύο ξεκινούν με την δεικτική αντωνυμία «τοῦτο», ακολουθούν οι αντιθετικοί σύνδεσμοι με τους οποίους συνδέονται («μεν..δε»), οι υποθετικές προτάσεις και στο τέλος οι αποδόσεις τους. Είναι αξιομνημόνευτο ότι και οι δύο υποθετικοί λόγοι σχηματίζουν το δεύτερο είδος του μη πραγματικού, καθώς εισάγονται με τον υποθετικό σύνδεσμο εἴ κι εκφέρονται με Οριστική Παρατατικού («ἐδίδου», «ἐποίειτο»), ενώ οι απρόσωπες εκφράσεις «εἰκὸς ἦν» και «δῆλον»(ἦν) αποτελούν τις αποδόσεις του υποθετικού λόγου. Έτσι, και σε συντακτικό επίπεδο, ο Ισαῖος υπαινίσσεται την αναλήθεια των λεγομένων του Νικόδημου για την παροχή προίκας και κατ' επέκταση για την *εγγύη* της αδερφής του με τον Πύρρο. Επιπροσθέτως, θεωρώ ότι λανθάνει ένα *tricolon crescendo* αναφορικά με την πορεία από τον πιο *εἰκότα* συλλογισμό στο πιο βέβαιο επιχείρημα. Συγκεκριμένα, ο πρώτος υποθετικός συλλογισμός αποδίδεται με την απρόσωπη έκφραση «εἰκὸς ἦν» που σημαίνει «θα ήταν εύλογο/ πιθανό», ενώ ο δεύτερος αποδίδεται με την έκφραση «δῆλον»(ἦν) που μεταφράζεται «είναι φανερό» και εκφράζει μεγαλύτερη βεβαιότητα από την προηγούμενη έκφραση. Τέλος, το τρίτο

επιχείρημα αναφορικά με τις αντιφάσεις του Νικόδημου και των θείων του Πύρρου, δεν εκφράζεται με υποθετικό λόγο αλλά με κύρια πρόταση κρίσεως εκφερόμενη με Οριστική («φησι»), δηλώνοντας κάτι το πραγματικό και βέβαιο.

Το ότι ο Ισαίος θεωρεί την προίκα ένα από τα «δυνατά του χαρτιά» για την απόδειξη της μη πραγματοποίησης νόμιμου γάμου μεταξύ του Πύρρου και της μητέρας της Φύλης διαφαίνεται από το γεγονός ότι οι παράγραφοι 35-39, όπου την πραγματεύεται εκ νέου, αποτελούν ένα μεταβατικό και ταυτόχρονα σημαντικό στάδιο ως προς την εξέλιξη του λόγου. Από την μία, ολοκληρώνεται το πρώτο μέρος της *πίστεως* στην οποία ο ομιλητής εξέθεσε επιχειρήματα συνδεδεμένα με κοινωνικές πρακτικές. Από την άλλη, αρχίζει το β' μέρος της *πίστεως* στο οποίο ο ομιλητής εξετάζει την συμπεριφορά όσων εμπλέκονται στην δικαστική διαμάχη, επικαλούμενος το αθηναϊκό νομικό πλαίσιο. Είναι ενδιαφέρον ότι στις συγκεκριμένες παραγράφους ο ομιλητής «επικαλείται» πέντε φορές ισχύουσες νομικές προβλέψεις για την προίκα, για να ενδυναμώσει την επιχειρηματολογία του («ἐξ αὐτῶν τῶν νόμων», «ἐνεκα τοῦ νόμου», «ἐκ τῶν νόμων», «ἀνάγνωθι τοὺς νόμους», «κατὰ τοὺς νόμους»). Παράλληλα, αναλύοντας την συμπεριφορά του Νικόδημου, επιλέγει να μνημονεύσει πρώτα την στάση του στην υποτιθέμενη προικοδότηση της αδερφής του.

Στις παραγράφους 35-36, επανέρχεται στον πιθανολογικό συλλογισμό του περί *ὁμολογίας προικὸς* επικαλούμενος αυτή την φορά την ισχύουσα νομοθεσία, η οποία και διαβάζεται μετά την παράγραφο 38 («λαβὲ δὴ καὶ ἀνάγνωθι τοὺς νόμους τουσδὶ αὐτοῖς»/ πάρε λοιπόν και διάβασε αυτούς εδώ τους νόμους), κι επαναλαμβάνοντας λεξιλόγιο και συντάγματα που χρησιμοποίησε στις παραγράφους 28-29 («ἄνευ ὁμολογίας προικὸς» (29,35), διωμολογήσαντο(28), διωμολογήσατο(28,36), σύνταξη του «διομολογέομαι» με το απαρέμφατο του ρήματος ἔχω και με εμπρόθετο σύνολο εισαγόμενο με το ἐπί + δοτική «διωμολογήσαντο ἔξιν ἐπὶ τῇ γυναικί»(28), «διωμολογήσατο ἔχειν αὐτὸν ἐπὶ τῇ γυναικί»(28), «διωμολογήσατο ἔξιν ἐπ' αὐτῇ»(36). Το επιχείρημα που αναπτύσσει στην 35 («ὅπου γάρ... ἐλέγχεται») ονομάζεται *argumentum ex contrario*⁶⁶, εισάγεται με το «ὅπου» κι έχει ως στόχο να αναδείξει την αντιφατικότητα των ισχυρισμών του Νικόδημου. Όπως όριζε ο νόμος («ἐνεκα τοῦ νόμου»), ο προικοδότης της γυναίκας είχε την δυνατότητα μετά από ένα διαζύγιο να απαιτήσει την επιστροφή της προίκας από τον σύζυγο, ανεξάρτητα από το ποιος από τους δύο συζύγους ξεκίνησε τις

⁶⁶ Hatzilambrou (2018), 155.

διαδικασίες διαζυγίου. Απαραίτητη, όμως, προϋπόθεση για την επιστροφή της προίκας στον αρχικό κύριο της γυναίκας αποτελούσε η εκτίμηση της χρηματικής της αξίας κατά την διαδικασία παράδοσης της στον μελλοντικό σύζυγο. Ο Ισαίος emphatically τονίζει αυτή την σημαντική παράμετρο χρησιμοποιώντας το ρητορικό σχήμα του πλεονασμού. Συγκεκριμένα, μέσα στην ίδια πρόταση χρησιμοποιεί δύο σύνολα για την *τίμησιν* με την ίδια σημασία, με την μόνη διαφορά ότι το δεύτερο εκφράζεται πιο αναλυτικά⁶⁷ («ἐάν τις τι ἀτίμητον δῶ» / αν κάποιος δώσει κάτι χωρίς να εκτιμηθεί η χρηματική του αξία, «ὃ μὴ ἐν προικὶ τιμήσας ἔδωκεν» / αυτός που πρόσφερε προίκα, ενώ δεν εκτίμησε την χρηματική της αξία).

Στην επόμενη παράγραφο (36), ο Ισαίος αξιοποιεί μια άλλη πτυχή του νόμου υπέρ του πελάτη του. Με βάση τον νόμο («ἐκ τῶν νόμων»), αν μια γυναίκα παντρεμένη πέθαινε χωρίς να έχει γεννήσει παιδιά («εἴ τι ἔπαθεν ἢ γυνὴ πρὶν γενέσθαι παῖδας αὐτῇ» / αν η γυναίκα πάθαινε κάτι πριν κάνει παιδιά), η προίκα έπρεπε να επιστραφεί στον αρχικό της κύριο. Όπως και προηγουμένως, έτσι και σε αυτή την περίπτωση, αναγκαία προϋπόθεση ήταν η σύναψη επίσημης συμφωνίας κατά την παραχώρηση της προίκας μεταξύ των δύο πλευρών. Μόνο έτσι θα μπορούσε να περιέλθει εκ νέου στον προικοδότη (36 «καὶ τῆς ὁμολογηθείσης προικὸς ἐκ τῶν νόμων γιγνομένης εἰς αὐτόν/ σύμφωνα με τους νόμους, η επιβεβαιωμένη με συμβόλαιο προίκα θα περιερχόταν σ'αυτόν»). Η παράγραφος βρίθει ρητορικών ερωτήσεων, που στοχεύουν να προσδώσουν έμφαση στον συλλογισμό του ομιλητή. Στην αρχή της 37, με την χρήση ρητορικής ερώτησης και του ρητορικού σχήματος της *υπόστασης* («οὕτως... ὥστε...») emphatically ο ομιλητής εξάγει το συμπέρασμα που απορρέει με βάση την συλλογιστική πορεία που ακολούθησε :ένας άνθρωπος σαν τον Νικόδημο που σκιαγραφείται ως φιλοχρήματος αποκλείεται να μην συνυπολόγισε ότι χωρίς την σύναψη επίσημου συμβολαίου και την χρηματική εκτίμηση της προίκας, δεν θα την λάμβανε ποτέ πίσω, αν η αδερφή του χώριζε ή αν πέθαινε άτεκνη.

Ταυτόχρονα με την προσφυγή σε μια *άτεχνον απόδειξιν*, τον νόμο, ο ομιλητής επιτίθεται στο ήθος του αντιπάλου του. Ήδη από την αρχή της 36, ο Ισαίος προοδευτικά, χρησιμοποιώντας *argumenta ad hominem*, κατασκευάζει για τον Νικόδημο το προφίλ του φιλοκερδή και του συμφεροντολόγου, όταν ο ομιλητής ειρωνικά αναρωτιέται «τί γὰρ ἔμελλεν ὄφελος εἶναι αὐτῷ τῆς ἐγγύης, εἰ ἐπὶ τῷ ἐγγησαμένῳ ἐκπέμψαι ὅποτε βούλοιτο τὴν γυναῖκα ἦν;» (γιατί, ποιο επρόκειτο να

⁶⁷ Hatzilambrou (2018), 156.

είναι γι' αυτόν το κέρδος από τον γάμο, αν ο σύζυγος μπορούσε να διώξει την γυναίκα, όποτε ήθελε;)⁶⁸. Επιπροσθέτως, τόσο στην αρχή της 37 όσο και στην αρχή της 39, στρέφεται προς τους δικαστές και το ακροατήριο και με την χρήση ρητορικών ερωτήσεων και παρεμφερών εκφράσεων («ἄρ' οὖν δοκεῖ τῷ ὑμῶν ὀλιγώρως οὕτως ἔχειν χρημάτων Νικόδημος» / Ἄραγε, πιστεύει κάποιος από εσάς ότι ο Νικόδημος αδιαφορεῖ τόσο για τα χρήματα; (37), «δοκεῖ ἂν ὑμῖν οὕτως ὀλιγώρως ἔχειν χρημάτων Νικόδημος» / Σας δίνει ο Νικόδημος την εντύπωση ότι αδιαφορεῖ τόσο για τα χρήματα; (39)) εκφράζεται με ειρωνεία για το προφίλ του αδιάφορου για τα χρήματα, που προωθεί για τον εαυτό του ο Νικόδημος. Και τις δύο ρητορικές ερωτήσεις ακολουθούν ρητορικές απαντήσεις, στην 37 θετική και στην 39 αρνητική.⁶⁹

Ο Ισαίος κλείνει το πρώτο μισό του λόγου μ' ένα *argumentum a fortiori*, με το οποίο συγκρίνει την «αποτυχημένη προσπάθεια» του Νικόδημου να συνάψει επίσημη συμφωνία για την παροχή προίκας στην αδερφή του με την αντίστοιχη συμπεριφορά όσων δίνουν σε άλλους τις γυναίκες τους ως παλλακίδες («ἐπεὶ καὶ οἱ ἐπὶ παλλακία διδόντες τὰς ἑαυτῶν πάντες πρότερον διομολογοῦνται περὶ τῶν δοθησομένων ταῖς παλλακαῖς.» γιατί ακόμα κι όλοι αυτοί που δίνουν τις γυναίκες τους ως παλλακίδες, από πριν κλείνουν συμφωνία σχετικά με αυτά που πρόκειται να δοθούν στις παλλακίδες.). Ακόμα, λοιπόν, και στην περίπτωση της παλλακείας, οι Αθηναίοι φρόντιζαν να εξασφαλίσουν για τις μελλοντικές παλλακίδες κάποιο ποσό μέσω συμφωνίας. Πως είναι δυνατόν ο Νικόδημος, ένας άνθρωπος «ὃς ἐπ' ὀλίγῳ ἀργυρίῳ, οὗ ἐπιθυμῶν λέγει πρὸς ὑμᾶς, σφόδρα βούλεται πονηρὸς εἶναι» (που για λίγα χρήματα, τα οποία ελπίζει να λάβει μιλώντας σ' εσάς, επιθυμεί τόσο να σας εξαπατήσει) να μην επιχειρήσει κάτι αντίστοιχο για την γνήσια Αθηναία αδερφή του; Αν και πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι η φράση «τὰς ἑαυτῶν» δεν αναφέρεται σε κόρες ή αδερφές ενός Αθηναίου πολίτη, αλλά σε δούλες, ή και υπηρέτριες⁷⁰, η σύγκριση στην οποία προβαίνει ο Ισαίος έχει βάση μόνο, αν αφορά Αθηναίες γυναίκες που δίνονται ως σύζυγοι σε νόμιμο γάμο και Αθηναίες που δίνονται ως

⁶⁸ Αντίστοιχα *argumenta ad hominem* συναντούμε και στον Δημ 59. 64-71 όπου εξιστορεῖται ένα περιστατικό που στοχεύει στο να ενδυναμώσει το προφίλ του Στέφανου ως προαγωγού της Φανούς και συμφεροντολόγου. Σε συνεργασία με την μητέρα της, Νεαίρα, έστησαν παγίδα στον Επαίνετο, έναν παλιό εραστή της, και τον έπιασε επ' αυτοφώρω να συνεννύσκει με την Φανώ και επικαλούμενος την περί μοιχείας νομοθεσία τον κράτησε φυλακισμένο. Η όλη πλεκτάνη είχε ως απώτερο σκοπό να εξαναγκάσει τον Επαίνετο να συμβάλει οικονομικά στην προίκα της Φανούς για τον δεύτερο γάμο της.

⁶⁹ Hatzilambrou (2018), 38.

⁷⁰ Hatzilambrou (2018), 163-4.

παλλακίδες⁷¹. Επιπροσθέτως, είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο Ισαίος αποφεύγει την χρήση της λέξης προϊξ, όταν μνημονεύει τα «δοθησόμενα» που λαμβάνουν οι παλλακίδες⁷² μετά από επίσημη συμφωνία (ίσως γιατί στην περίπτωση της παλλακείας δεν ονομαζόταν έτσι), ενώ, παράλληλα, χρησιμοποιεί το αντωνυμιακό επίθετο «πάντες», προσδίδοντας καθολικό χαρακτήρα στην πρακτική των Αθηναίων να έρχονται σε συμφωνία, όταν παραχωρούν γυναίκες του οίκου τους ως παλλακίδες σε άλλους. Ο ρήτορας με πολύ προσεκτικό τρόπο επιλέγει ποια στοιχεία θα αναδείξει και ποια θα αποσιωπήσει, προκειμένου η παραπάνω σύγκριση να αποτελέσει μέρος της επιχειρηματολογίας του. Μέσω αυτής, αφενός αμφισβητώντας το κοινωνικό status της μητέρας της Φίλης ακόμα κι ως παλλακίδας, εξάγεται πιθανολογικά το συμπέρασμα ότι πρόκειται για εταίρα, αφετέρου δίνεται η δυνατότητα στον ομιλητή να διαβάσει υπαινικτικά πάλι τον Νικόδημο ως προαγωγό της εταίρας αδερφής του. Τέλος, θα πρέπει να παρατηρήσουμε μια προοδευτική διαφοροποίηση του ομιλητή αναφορικά με την κατάθεση του Νικόδημου για το αν έδωσε την αδερφή του στον Πύρρο «ἄπρικοιν» ή μη. Ενώ στην 29, υποστηρίζει ότι ο Νικόδημος ισχυρίζεται ότι την πάντρεψε με προίκα αλλά «ἄνευ ὁμολογίας», στην 38 μνημονεύει ότι ο Νικόδημος κατέθεσε ότι την πάντρεψε «ἄπρικοιν». Κατά την γνώμη μου, στην 38 ο Ισαίος αποδίδει στον Νικόδημο ως κατάθεση το δικό του συμπέρασμα για το ζήτημα της προικοδότησης, το οποίο εξήχθη με βάση τους προηγούμενους πιθανολογικούς συλλογισμούς του.

Στις παραγράφους 49-52 ο ομιλητής μετατοπίζει την κριτική του στη στάση του Νικόδημου κατά την προικοδότηση της ανιψιάς του, Φίλης, από τον Ένδιο. Χρησιμοποιώντας αλληπάλληλες ρητορικές ερωτήσεις, αναρωτιέται γιατί δεν κατήγγειλε τον Ένδιο, όταν ο τελευταίος πάντρεψε τη θετή αδερφή του ως νόθη κόρη, προσφέροντας της την πενιχρή για μια νόμιμη κόρη και ταυτόχρονα επίκληρο προίκα των χιλίων δραχμών. Τα χειρόγραφα παραδίδουν 3.000 δραχμές αλλά, εφόσον η περιουσία του Πύρρου είχε εκτιμηθεί στα τρία τάλαντα (13.000 δραχμές) και η προίκα που έδωσε ο Ένδιος δεν ήταν ούτε το 1/10 της πατρικής παρουσίας (παρ. 51), η υιοθέτηση της γραφής «χιλίας δραχμάς» καθίσταται η πιο ταιριαστή για την *argumentatio* του ομιλητή. Το νομικό πλαίσιο για την επίκληρο αποτελεί ισχυρό έρεισμα για τον Ισαίο και το επικαλείται τόσο στην παράγραφο 50 όσο και στην 53. Σύμφωνα με αυτό, ο θετός γιος μπορούσε να παντρευτεί ο ίδιος την επίκληρο, έτσι

⁷¹ Wyse (1904), 320.

⁷² Harrison (1968), 46.

ώστε να μην διεκδικούνταν η περιουσία του νεκρού πατέρα της από τα παιδιά που αυτή θα αποκτούσε με κάποιον άλλον. Το συμπέρασμα που απορρέει είναι ότι ο Ένδιος θα αποδεικνυόταν «εὐήθης» (ανόητος) και «ὀλίγωρος τῶν νόμων» (αμελής ως προς τους νόμους), αν επέλεγε να την παντρεύει με άλλον αντί να την παντρευόταν ο ίδιος. Στη συνέχεια, αναφορικά με τη προικοδότηση της αδερφής του, ο Ισαίος μέσω μιας ρητορικής ερώτησης που ισοδυναμεί με ισχυρή άρνηση⁷³ («δοκεῖ δ' ἄν... τῶν πατρῶων;») και με την τολμηρή χρήση του διπλού υπερβατού σχήματος («μηδέ...ἐκδοῦναι», «ἐκδοῦναι... τῶν πατρῶων») υποστηρίζει ότι ο Ένδιος δε θα αποδεικνυόταν αδιάντροπος («ἀναιδής») ή θρασύς («τολμηρός»), ώστε να παντρεύει μια νόμιμη κόρη δίνοντάς της προίκα μικρότερη του 1/10 της περιουσίας του πατέρα της. Κι ενώ μέχρι το πρώτο μισό της 51 ο Ισαίος σχολιάζει με πολύ προσεκτικούς χαρακτηρισμούς την στάση του Ένδιου αποδίδοντας της από αφέλεια μέχρι αναισχυντία στη χειρότερη περίπτωση, ποτέ όμως παραβατικότητα έναντι του νόμου,⁷⁴ στο επόμενο μισό πραγματεύεται την αντίστοιχη του Νικόδημου. Αν πράγματι η Φύλη ήταν νόμιμη κόρη του Πύρρου, τότε, σύμφωνα με τον ομιλητή, ο θεῖος της ήταν αυτός που παραβίασε τους νόμους της πόλης για την προστασία της επικλήρου. Η αττική νομοθεσία έδινε την δυνατότητα σε οποιονδήποτε ήθελε να προσφύγει στην δικαιοσύνη με «εισαγγελία» να υποβάλει δημόσια καταγγελία για κακομεταχείριση επικλήρου⁷⁵. Ο Ισαίος με την χρήση του πολυσύνδετου σχήματος «ἀλλὰ καὶ ἡμφεσβήτησεν ἄν...καὶ διεμαρτύρησε καὶ εἰσήγγειλεν ..καὶ ἄλλο... διεπράξατο» (αντίθετα, και θα είχε αξίωση... και θα κατέθετε διαμαρτυρία και θα υπέβαλε καταγγελίες και θα έκανε οτιδήποτε άλλο) εμφατικά τονίζει τις πολλαπλές δυνατότητες που είχε στην διάθεση του ο Νικόδημος και την ταυτόχρονη αδράνεια κι αδιαφορία του ως προς την υπεράσπιση των νόμιμων δικαιωμάτων της ανιψιάς του, όταν αυτά καταπατούνταν από τον θετό αδερφό της.

Τέλος, το ζήτημα της προικοδότησης επανέρχεται στον *ἐπίλογο* του λόγου και ειδικότερα στην παράγραφο 78, όταν ο ομιλητής συνοψίζει κάποια από τα βασικά και πιο ισχυρά για εκείνον επιχειρήματά του. Δημιουργείται κυκλικό σχήμα με τις παραγράφους 8-9, όπου έθιξε για πρώτη φορά το πόσο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η παράμετρος της προικοδότησης ως προς την απόδειξη ότι δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ γάμος μεταξύ του Πύρρου και της μητέρας της Φύλης. Στην 78, όχι μόνο

⁷³ Hatzilambrou (2018), 163-4.

⁷⁴ Hatzilambrou (2018), 184.

⁷⁵ Mac Dowell (2003), 155.

επαναλαμβάνει τα ίδια, σχετικά με την προίκα ερωτήματα που έθεσε στις 8-9, αλλά τα παραθέτει και με την ίδια σειρά (*τάξις*) και με την χρησιμοποίηση παρεμφερών φράσεων. Ζητά πρώτα να του ορίσει το πόσο της προίκας με το οποίο πάντρεψε την αδερφή του, ύστερα το πρόσωπο από το οποίο πήρε πίσω την προίκα, όταν ο Πύρρος πέθανε, και στο τέλος τον δικαστικό αγώνα για τη διατροφή ή την προίκα που κίνησε για λογαριασμό της παντρεμένης γυναίκας. Επιλέγοντας να επαναφέρει το θέμα της προίκας στον *ἐπίλογο* και μάλιστα προτάσσοντας το, ενώ, παράλληλα, παραλείποντας άλλα επιχειρήματά του, ο Ισαίος δίνει την εντύπωση ότι το θεωρεί ένα από τα «ισχυρά χαρτιά» του.

Αναμφίβολα, ο θεσμός της προίκας αξιοποιείται ποικιλοτρόπως από τον Ισαίο στον τρίτο λόγο του. Αποτελεί ένα από τα βασικά μέσα, για να αποδείξει ότι η μη παροχή προίκας στην μητέρα της Φίλης συνεπάγεται και μη πραγματοποίηση επίσημου γάμου με τον Πύρρο. Κατά την γνώμη μου, ο Ισαίος επιλέγει να την καταστήσει ένα από τα βασικά επιχειρήματα του, καθώς μπορεί να χρησιμοποιήσει τόσο άτεχνες αποδείξεις για την προίκα (*νόμοι*) όσο κι έντεχνες (πιθανολογικά επιχειρήματα (*εἰκότα*), *επίθεση στο ήθος του αντιπάλου*). Γι αυτό τον λόγο, όπως είδαμε, την κατατάσσει στην *πίστιν* σε πολύ καίρια και κομβικά σημεία, ενώ την επαναφέρει εμφατικά και στον *ἐπίλογο*.

Ο Ισαίος ρητορικά «εκμεταλλεύεται» μια ισχύουσα κοινωνική πρακτική, ότι δηλαδή η παροχή προίκας καθίστατο μια αναγκαία πράξη, προκειμένου να αποκατασταθεί η κόρη ή η αδερφή ενός «κυρίου» κάποιου οίκου. Ακόμα κι αν για οικονομικούς λόγους ο «κύριος» αδυνατούσε να προικίσει την γυναίκα, συγγενείς, φίλοι ή και ο άρχοντας της πόλης μπορούσαν να αναλάβουν την προικοδότηση.⁷⁶ Ωστόσο, σε ορισμένους λόγους της αττικής ρητορείας, όπως θα δούμε, διαφαίνεται η δυνατότητα ύπαρξης νυφών χωρίς προίκα⁷⁷. Επομένως, ο γάμος μεταξύ της μητέρας της Φίλης και του θα μπορούσε να υφίσταται, ακόμα και χωρίς την προικοδότηση από τον αδερφό της. Το πάθος του Πύρρου για την εταίρα ίσως ήταν τόσο μεγάλο, ώστε να μην λάβει υπόψη του κοινωνικές νόρμες και ήθη. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Νικόδημο, υπάρχουν μάρτυρες που έχουν καταθέσει για την πραγματοποίηση της *εγγύης* και της μετέπειτα ονοματοδοσίας της Φίλης. Από την άλλη, η ανυπαρξία *ομολογίας προικός* μεταξύ των δύο πλευρών και πρωτοβουλίας του Νικόδημου να εξασφαλίσει από τον Πύρρο έστω και πλασματική προίκα, την οποία σε περίπτωση

⁷⁶ Sealey (1990), 29-30.

⁷⁷ Βλ. Λυσ.19.14-17.

θανάτου της αδερφής του ή διαζυγίου θα μπορούσε να διεκδικήσει, κρίνεται, κατά την γνώμη μου, ένα πετυχημένο *εικός* επιχείρημα του ρήτορα. Στο β' μέρος της *πίστεως* του, ο Ισαίος με έντεχνο τρόπο λαμβάνει ως δεδομένο την θέση του Νικόδημου και των μαρτύρων του, ότι δηλαδή η Φίλη είναι επίκληρος, για να διαβάσει τον Νικόδημο για την αδιαφορία του και μη κινητοποίηση του, όταν ο Ένδιος όχι μόνο δεν την παντρεύτηκε αλλά την προικοδότησε σαν να ήταν νόθη κόρη. Παράλληλα, με ήπιους χαρακτηρισμούς επιχειρεί να αποσιωπήσει κάθε πιθανή ευθύνη του Ένδιου και γι αυτό δεν είναι τυχαίο που στον *επίλογο* δεν υπάρχει καμία μνεία στην προικοδότηση της Φίλης, παρά μόνο σ' αυτή της μητέρας της. Ο Ισαίος δεν επιθυμεί να διακινδυνεύσει την όποια τυχόν πρόκληση δυσάρεστων συναισθημάτων εις βάρος του πελάτη του. Ωστόσο, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ούτε για το ότι στην περίπτωση υιοθεσίας *inter vivos* ο υιοθετημένος γιος ήταν από τον νόμο υποχρεωμένος να παντρευτεί την κόρη του θετού πατέρα του ούτε ότι η παροχή μικρής προίκας από τον Ένδιο σήμαινε ταυτόχρονα ότι πάντρεψε την Φίλη σαν νόθη.⁷⁸ Τέλος, αξίζει να μνημονευθεί ότι με την χρήση ρητορικών ερωτήσεων ειρωνικής χροιάς, ο Ισαίος καταφέρνει και μέσω της *λέξεως* να αναδειξεί το συγκεκριμένο επιχείρημά του.

- **Ισαίος, *Περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου***

Στην παρούσα υπόθεση, ο ομιλητής, υιοθετημένος γιος του αποθανόντος Μενεκλή, επιχειρεί να αντικρούσει τις κατηγορίες του αντιπάλου του σχετικά με την μη εγκυρότητα της υιοθεσίας. Εκτός, όμως, από αυτή την κατηγορία, ο αντίδικος είχε επιχειρηματολογήσει υπέρ της ανάμειξης της αδερφής του ομιλητή και γυναίκας του Μενεκλή στο ζήτημα της υιοθεσίας, διατεινόμενος ότι ο αποθανών είχε υποστεί ισχυρές πιέσεις. Τέλος, είχε επιμείνει ότι η σύζυγος του Μενεκλή δεν είχε μαζί της προίκα («οὐκ ἄπρικοιν, ὥς οὗτος λέγει» / όχι χωρίς προίκα, όπως αυτός λέει) και προφανώς ότι το ζευγάρι δεν είχε παντρευτεί.

Στον συγκεκριμένο λόγο, αναφορές στο θεσμό της προίκας συναντάμε στην *διήγησιν* (3-12), όπου αναπτύσσεται το οικογενειακό παρελθόν του ομιλητή και του Μενεκλή. Στην 3, γίνεται λόγος για τον γάμο και την προικοδότηση της μεγάλης αδερφής του ομιλητή από αυτόν και τον αδερφό του με το ποσό των είκοσι μνών («προίκα ἐπιδόντες εἴκοσι μνᾶς»/ προικοδοτώντας την με είκοσι μνες). Μόλις η

⁷⁸ Hatzilambrou (2018), 184-5.

μικρότερη αδερφή του ομιλητή έφτασε σε ηλικία γάμου, ο Μενεκλής, του οποίου η γυναίκα είχε πεθάνει, πλησίασε τα αδέρφια της και ζήτησε να την παντρευτεί θυμίζοντας τους την στενή φιλία που συνέδεε τον ίδιο με τον πατέρα τους. Τα αδέρφια με ευχαρίστηση δέχτηκαν την πρότασή του και έτσι πάντρεψαν την αδερφή τους δίνοντας για προίκα είκοσι μνες, το ίδιο ποσό με το οποίο είχαν προικίσει την μεγαλύτερη αδερφή τους. Σε υφολογικό επίπεδο, ο Ισαίος με ένα emphatic *σχήμα άρσης και θέσης* αφενός τονίζει τι δε συνέβη (η μη προικοδότηση της μικρότερης αδερφής), αφετέρου υπογραμμίζει αυτό που ανταποκρίνεται στην αλήθεια (5 «δίδομεν αὐτῷ, οὐκ ἄπροικον, ὡς οὗτος λέγει ἐκάστοτε, ἀλλὰ τὴν ἴσην προίκα ἐπιδόντες ἦνπερ καὶ τῇ πρεσβυτέρᾳ ἀδελφῇ ἐπέδομεν/ την δίνουμε σ'αυτόν, όχι χωρίς προίκα, όπως αυτός λέει κάθε φορά, αλλά προικοδοτώντας την με την ίδια προίκα, την οποία δώσαμε και στην μεγαλύτερη αδερφή μας). Γνωρίζοντας, λοιπόν, πόσο σημαντική ήταν για την αθηναϊκή κοινωνία η εκπλήρωση της ηθικής υποχρέωσης σχετικά με την προικοδότηση των αδερφών, ο ομιλητής εστιάζει σε αυτή προσκομίζοντας μάλιστα και μαρτυρία (5). Ο Ισαίος, πριν επιχειρήσει να αποδείξει ότι η αδερφή του πελάτη του δεν έπεισε τον Μενεκλή να τον υιοθετήσει, κρίνει σκόπιμο να εστιάζει στο ήθος των δύο αδερφών⁷⁹, κατασκευάζοντας το προφίλ των ηθικών και έντιμων αδερφών, οι οποίοι ανταποκρινόμενοι επάξια στα ηθικοκοινωνικά τους καθήκοντα, πρώτα πάντρεψαν και προικοδότησαν τις δύο αδερφές με το ίδιο ποσό, ώστε να μην αδικηθεί καμιά και γι' αυτό δεν πήγαν στρατό, πριν φέρουν την οικογενειακή τους αποστολή εις πέρας (6).

Με το πέρασμα του χρόνου, ο Μενεκλής αντιλήφθηκε ότι εξαιτίας της ηλικίας του δεν μπορούσε να κάνει παιδιά και μη θέλοντας να στερήσει από την γυναίκα του τη δυνατότητα να τεκνοποιήσει, αποφάσισε, αφού έπεισε τα αδέρφια της και την ίδια, να την παντρεύει με κάποιον άλλο. Ανταποκρινόμενος σε όλες τις νομικές του υποχρεώσεις, επέστρεψε την προίκα στον νέο σύζυγο (9 «καὶ ὁ Μενεκλῆς τὴν τε προίκα ἐπιδίδωσιν αὐτῷ» / και ο Μενεκλής δίνω σ'αυτόν πίσω την προίκα), όπως επίσης και τα ιμάτια και τα χρυσαφικά που είχε φέρει μαζί της («καὶ τὰ ἱμάτια, ἃ ἦλθεν ἔχουσα παρ' ἐκεῖνον, καὶ τὰ χρυσίδια, ἃ ἦν, δίδωσιν αὐτῇ» / και τα ρούχα, τα οποία είχε φέρει μαζί της ερχόμενη σ'αυτόν, και τα κοσμήματα, όσα ήταν, τα δίνει σ'αυτή). Όπως είδαμε, άλλες φορές αποτιμάτο η αξία της *εξώπροικου περιουσίας* (trousseau) κι έτσι συμπεριλαμβάνονταν στην προίκα, ενώ ο σύζυγος ήταν

⁷⁹ Wyse (1904). 241.

υποχρεωμένος να την επιστρέψει σε περίπτωση διαζυγίου, ωστόσο άλλες φορές δεν αποτελούσε μέρος της προίικας και έτσι δεν ήταν νομικά υποχρεωμένος ο σύζυγος να την επιστρέψει. Θεωρώ ότι στον παρόντα λόγο δεν συμπεριλαμβάνεται στην προίικα. Πρώτον, ο ομιλητής, όταν αναφέρθηκε στην 5 στην προίικα της αδερφής του, δεν μνημόνευσε σε κανένα σημείο τα ενδύματα και τα κοσμήματα, παρά μόνο το ποσό των είκοσι μινών. Στην 9, κατά την γνώμη μου, εμφατικά διαχωρίζεται η προίικα από το *trousseau* τόσο με την χρήση του ζεύγους των συμπλεκτικών συνδέσμων «*τε-και*», όσο και με την χρήση διαφορετικών ρημάτων και αντικειμένων («*ἐπιδίδωσιν αὐτῷ... δίδωσιν αὐτῇ*»). Το πιο ισχυρό επιχείρημα υπέρ της παραπάνω θέσης είναι ότι η πράξη παροχής των ενδυμάτων και των κοσμημάτων στη γυναίκα του από τον Μενεκλή αποτελεί δείγμα της γενναιοδωρίας και του σεβασμού τους προς αυτή⁸⁰. Αν και νομικά δεν ήταν υποχρεωμένος να τα επιστρέψει από τη στιγμή που δεν εμπεριέχονταν στην προίικα και δεν ήταν αποτιμημένα, εκείνος απέδειξε για άλλη μια φορά την αγάπη του για τη σύζυγό του.⁸¹ Τέλος, πιστεύω πως εσκεμμένα στην 9 ο ομιλητής δεν επικαλείται τις νομικές διατάξεις αναφορικά με την επιστροφή της προίικας. Επιδιώκει να τονίσει ότι ο Μενεκλής μετά από ώριμη σκέψη και εξαιτίας της αγάπης του για την γυναίκα του προχώρησε σε διαζύγιο, προκειμένου να μην μείνει άτεκνη και υποστεί τις συνέπειες της δικής του αδυναμίας να τεκνοποιήσει⁸². Επομένως, επέστρεψε την προίικα ηθελημένα και όχι εξαναγκασμένος από τον νόμο.

Συνοψίζοντας, ο ομιλητής αντικρούει τις κατηγορίες του αντιπάλου του για την μη προικοδότηση της αδερφής του και ως εκ τούτου την ανυπαρξία γάμου. Μνημονεύει την ιστορία της προικοδότησης των δύο αδερφών προσκομίζοντας τις απαραίτητες μαρτυρίες και προς επίρρωση των παραπάνω εστιάζει τόσο στο ήθος του ίδιου και του αδερφού του όσο και σε εκείνο του Μενεκλή (*επίκληση στο ήθος*). Τα αδέρφια σκιαγραφούνται ως έντιμα, δίκαια και υπεύθυνα, τα οποία πρώτα αποκατέστησαν τις δύο αδερφές του και μετά έφυγαν για τον στρατό, ενώ ο Μενεκλής ως ένας σύζυγος που λάτρευε την γυναίκα του, και αυτό αποδεικνύεται από τον τρόπο που διαχειρίστηκε το *trousseau* της. Το γεγονός, όμως, ότι ο ομιλητής δεν προσκομίζει κάποια μαρτυρία του δεύτερου συζύγου της μικρότερης αδερφής του (ή οποιουδήποτε άλλου προσώπου) αναφορικά με το ότι εκείνος παρέλαβε την

⁸⁰ Wyse (1904), 245-6. Croix (1970), 276.

⁸¹ Edwards (2007), 34.

⁸² Avramovic (1997) 60.

προίκα των είκοσι μινων από τον Μενεκλή προβληματίζει και αφήνει ανοιχτά κάποια περιθώρια αμφισβήτησης.

- **Ισαίος, *Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου***

Στον *Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου* η προίκα αποτελεί το πρώτο αδιάσειστο στοιχείο, κατά τον ομιλητή, αναφορικά με την γνησιότητα της μητέρας του ως κόρης του αποθανόντος Κίωνα, η οποία είχε αμφισβητηθεί από την αντίπαλη πλευρά. Ο αντίδικος, κάποιος ανιψιός του Κίωνα από την πλευρά του πατέρα του, διεκδίκησε και παρέλαβε την κληρονομιά του από τη χήρα γυναίκα του. Ο ομιλητής τον κατηγορήσε ότι εκείνος δικαιούται την κληρονομιά ως εγγονός του Κίωνα, γιος της θυγατέρας του. Έτσι, στον παρόντα λόγο ο ομιλητής προσπαθεί να αποδείξει ότι είναι όντως εγγονός του αποθανόντος.

Στην προσπάθειά του να αποδείξει ότι ο γάμος του Κίωνα ήταν έγκυρος και κατ' επέκταση η γεννηθείσα κόρη υπήρξε γνήσια, όπως και το παιδί της, ο Ισαίος επιστρατεύει πληθώρα επιχειρημάτων. Το ότι επιλέγει να αναφερθεί πρώτα στο θεσμό της προίκας δεν συνιστά μια τυχαία επιλογή, καθώς ήταν μια κοινωνική πρακτική αμιγώς συνυφασμένη με τον γάμο και η απουσία της ερμηνευόταν είτε ως ένδειξη ότι δεν έλαβε χώρα ο γάμος⁸³ είτε ότι η νύφη δεν ήταν γνήσια κόρη Αθηναίου πολίτη και δεν παντρεύτηκε νόμιμα. Στην αρχή της *πίστεως* (8) ο ομιλητής αναφέρεται στους δύο γάμους της μητέρας του. Στον πρώτο της σύζυγο ο Κίρων προσέφερε προίκα είκοσι πέντε μινων μαζί με ενδύματα και κοσμήματα («σὺν ἱματίοις καὶ χρυσίοις πέντε καὶ εἴκοσι μνᾶς ἐπιδούς» / δίνοντας προίκα είκοσι μινων που συμπεριελάμβανε τα ενδύματα και τα κοσμήματα). Το ερώτημα που τίθεται εκ νέου είναι αν το *trousseau* συμπεριλαμβάνεται στην προίκα. Πιθανολογείται πως ναι, γιατί η πρόθεση «συν» στους ρήτορες έχει σχεδόν πάντα τη σημασία του «συμπεριλαμβάνω», ενώ η έννοια της «συνοδείας» αποδίδεται με τις προθέσεις «μετά» και «ἅμα»⁸⁴. Επιπροσθέτως, ο Ισαίος έχει έναν ακόμη λόγο ώστε να συμπεριλάβει την αξία του *trousseau* στην προίκα: όσο μεγαλύτερη είναι η αξία της προίκας, τόσο ενισχύεται το επιχείρημά του για την γνησιότητα της κόρης του Κίωνα⁸⁵. Επομένως, ακόμα και αν τα ενδύματα και τα κοσμήματα απλά «συνόδευαν» την μητέρα του ομιλητή και δεν εμπερικλείονταν στην προίκα της, ο

⁸³ Schaps (1979), 78.

⁸⁴ Wyse (1904), 523, 595.

⁸⁵ Schaps (1979), 78.

Ισαίος ρητορικά αξιοποιεί το γεγονός ότι άλλοτε συμπεριλαμβάνονταν στην προίκα και άλλοτε όχι, προκειμένου να διογκώσει την αξία της.

Όταν ο πρώτος σύζυγος της μητέρας πέθανε, ο Κίρων την πήρε πίσω στον *οίκο* χωρίς να αξιώσει την επιστροφή της προίκας που έδωσε και αυτή η στάση αιτιολογείται με τον εμπρόθετο προσδιορισμό της αιτίας («διὰ τὴν Ναυσιμένους ἀπορίαν τῶν πραγμάτων» / εξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών των υποθέσεων του Ναυσιμένη). Όταν την πάντρεψε για δεύτερη φορά με τον πατέρα του ομιλητή, την προικοδότησε με χίλιες δραχμές που ισούνται με δέκα μνες, ποσό σαφώς μικρότερο συγκριτικά με τον πρώτο της γάμο («πάλιν ἐκδίδωσι τῷ ἐμῷ πατρὶ καὶ χιλίας δραχμὰς προῖκ' ἐπιδίδωσι/ την παντρεύει ξανά με τον πατέρα μου και του δίνει για προίκα χίλιες δραχμές»⁸⁶). Το ελαττωμένο ποσό θα πρέπει είναι απόρροια της μη ανάκτησης της προίκας από τον προηγούμενο γάμο⁸⁷.

Στις παραγράφους 9-11, ο ομιλητής κορυφώνει το πρώτο του επιχείρημα σχετικά με τη γνησιότητα της μητέρας του, μνημονεύοντας τα αποδεικτικά μέσα που είχε και αυτά θα μπορούσε να έχει. Εκτός από τους ήδη υπάρχοντες μάρτυρες («πρὸς τοῖς ὑπάρχουσι μάρτυσιν» / πέρα από τους υπάρχοντες μάρτυρες), θα μπορούσε να προσκομίσει στο δικαστήριο μαρτυρία-δήλωση στην οποία είχαν προβεί οι δούλοι του *οίκου* του Κίωνα κατόπιν βασανιστηρίων («ἐλεγχον ἐκ βασάνων» / μαρτυρική δήλωση κατόπιν βασανιστηρίων) για την γνησιότητα της μητέρας του ομιλητή, για το αν έζησε στον *οίκο* του και για το αν την πάντρεψε δύο φορές προικοδοτώντας της (9). Το ότι ο αντίπαλος αρνήθηκε την *πρόκλησιν εἰς βάσανον* από την πλευρά του ομιλητή (11 «οὗτος. ἔφυγε τὴν βάσανον» / αυτός απέφυγε τον βασανισμό), οδηγεί τον τελευταίο στο συμπέρασμα ότι οι μάρτυρες του αντιπάλου ψεύδονται.

Θεωρώ πως στον συγκεκριμένο λόγο η ρητορική χρήση της προίκας είναι ιδιαίτερη επιτυχημένη και ως προς αυτή την κατεύθυνση σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η άρνηση για βασανισμό των δούλων από τον αντίπαλο του ομιλητή⁸⁸. Είναι γνωστό πως η παράλειψη της αποδοχής της πρόκλησης ερμηνευόταν ως ένδειξη ότι ο αντίπαλος γνώριζε ότι η μαρτυρία του δούλου θα ήταν υπέρ του ομιλητή⁸⁹.

⁸⁶ Όπως εδώ, έτσι και στον Δημ. 40. 6-8, η λεπτομερής μνεία στους δύο γάμους των μητέρων των ομιλητών και στις αντίστοιχες προικοδοτήσεις τους έχει ως σκοπό να αποδείξει ότι οι γάμοι και τα παιδιά που προέκυψαν από αυτούς ήταν νόμιμα. Η μόνη διαφορά έγκειται ότι στον Δημ. 40 τα αδέρφια προικοδότησαν τον δεύτερο σύζυγο της αδερφής τους με το ίδιο πόσο που είχαν προσφέρει και στον πρώτο γάμο της (1 *τάλαντο*).

⁸⁷ Griffith-Williams B. (2013), 113.

⁸⁸ Βλ. Δημ 30.37, 31.14-15, όπου ο ομιλητής προτάσσει ως ισχυρό χαρτί του την άρνηση *πρόκλησεως εἰς βάσανον* των δούλων από τον αντίδικο αναφορικά με την παροχή ή μη προίκας.

⁸⁹ MacDowell (2003), 378. Griffith-Williams B. (2013), 116-7.

Έτσι, ο Ισαΐος αξιοποιεί ρητορικά μια *ἀτεχνον πίστιν* (μαρτυρία δούλων κατόπιν *βασάνου*) και την στάση του αντιπάλου απέναντι στην πρόκληση του πελάτη του, προκειμένου να αναδείξει ότι οι κατηγορίες περί μη γνησιότητας της κόρης του Κίρωνα είναι ψευδείς.

ii) Η προίκα ως μέσο ηθογράφησης.

• Λυσίας, *Υπὲρ Μαντιθέου*

Στον συγκεκριμένο λόγο, ο Μαντίθεος, κατά τη διαδικασία της *δοκιμασίας* του, υπερασπίζεται τον εαυτό του απέναντι στην καταγγελία ότι είχε υπηρετήσει ως ιππέας επί των Τριάκοντα τυράννων και επομένως δεν θα έπρεπε να καταλάβει το βουλευτικό αξίωμα. Μνεία στον θεσμό της προίκας εντοπίζεται στην *διήγησιν* (§10), όπου ο Μαντίθεος προβαίνει σ'έναν σύντομο απολογισμό της ιδιωτικής του ζωής, προκειμένου να πείσει τους βουλευτές για την ηθική ακεραιότητα και την ποιότητα του χαρακτήρα του. Το πρώτο στοιχείο που προτάσσει (*τάζις*) σχετικά με την στάση του στον ιδιωτικό βίο είναι η προίκα που έδωσε στις δύο αδερφές του («Εγὼ γὰρ πρῶτον μὲν οὐσίας μοι οὐ πολλῆς καταλειφθείσης διὰ τὰς συμφορὰς καὶ τὰς τοῦ πατρὸς καὶ τὰς τῆς πόλεως, δύο μὲν ἀδελφὰς ἐξέδωκα ἐπιδοὺς τριάκοντα μνᾶς ἑκατέρᾳ...» // Εγὼ λοιπόν, πρώτα απ' όλα, αν και δεν μου είχε μείνει πολλή περιουσία εξαιτίας των συμφορών και του πατέρα και της πόλης, πάντρεψα αφενός τις δύο αδερφές μου δίνοντας τριάντα μνες στην καθεμία.). Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ο ομιλητής αντιτάσσει την δυσχερή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει με την εκπλήρωση των καθηκόντων του απέναντι στις αδερφές του. Παρά τις οικονομικές δυσκολίες, κατάφερε να τις προικίσει με ένα αρκετά ικανοποιητικό ποσό, αντικαθιστώντας επάξια τον πατέρα του ως προστάτη της οικογένειας και ανταποκρινόμενος με συνέπεια στις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις του.

Έτσι, ο δεξιότηχνης στο χάρισμα της ηθοποιίας Λυσίας, σκιαγραφεί τον πελάτη του ως έντιμο, γενναϊόδωρο, μεγάλονυχο και υπεύθυνο αδερφό, που θέτει την αξία της οικογένειας στην υψηλότερη θέση του αξιολογικού του κώδικα. Θα πρέπει να αναλογιστούμε ότι απώτερος σκοπός του λογογράφου είναι να διασφαλιστεί η επικύρωση της εκλογής του πελάτη του στο βουλευτικό αξίωμα και, προκειμένου να το πετύχει, επιχειρεί να τους πείσει για το ακέραιο του χαρακτήρα του τόσο στη

δημόσια όσο και στην ιδιωτική ζωή. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο εντάσσεται η επιτυχημένη, κατά την γνώμη μου, μνεία στον θεσμό της προίκας, καθώς στόχος της είναι να δημιουργηθεί ο ακόλουθος πιθανολογικός συλλογισμός στο ακροατήριο: είναι δυνατόν ένας τόσο έντιμος και υπεύθυνος στον ιδιωτικό του βίο άνθρωπος να επέδειξε τόση ανέντιμη και ανήθικη στάση υπηρετώντας ως υπέας κατά την περίοδο των Τριάκοντα, συνεργαζόμενος με το ολιγαρχικό καθεστώς και, ως εκ τούτου, να μην θεωρείται πλέον άξιος να υπηρετήσει την πόλη; Σύμφωνα με τον Λυσία, όχι.

- **Λυσίας, *Υπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων, πρὸς τὸ δημόσιον***

Και σε έναν ακόμη λόγο, ο Λυσίας αξιοποιεί ρητορικά την στάση ενός προσώπου απέναντι στον θεσμό της προίκας- στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο πατέρας του ομιλητή- προκειμένου να τον απεικονίσει ως έντιμο και ενάρετο οικογενειάρχη και πολίτη. Ο ομιλητής, κουνιάδος του Αριστοφάνη, επιχειρεί να αποδείξει ότι ο πατέρας του, διαχειριστής της περιουσίας του Αριστοφάνη που είχε εκτελεστεί, δεν είχε υπεξαιρέσει κάποιο τμήμα της, όπως τον κατηγορούν οι αντίδικοι, ενώ, παράλληλα, υπερασπίζεται την τιμή και τη μνήμη του.

Ήδη στην *πρόθεσιν* (§9), γίνεται αναφορά στην τρέχουσα κατάσταση της οικογένειάς του ομιλητή: όχι μόνο στερήθηκαν τους συγγενείς τους, δηλαδή τον Αριστοφάνη και τον πατέρα του, αλλά και την ίδια την προίκα της αδερφής του και τώρα είναι αναγκασμένοι να αναθρέψουν τα παιδιά της χήρας («ἔτι δ' ἡμεῖς ἔστερημένοι ... ἠναγκασμένοι τρέφειν»). Παρά την στέρηση της προίκας, που ίσως δημεύτηκε μαζί με την περιουσία του Αριστοφάνη, ο ομιλητής περιμάζεψε την αδερφή του και τα παιδιά της σπίτι του. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την υπεύθυνη και γενναιόδωρη στάση του, καθώς σε περίπτωση θανάτου του άνδρα της, η γυναίκα μπορούσε να επιστρέψει στον αρχικό της *οἶκο* μαζί, όμως, με την προίκα της, που θα λειτουργούσε και πάλι ως κεφάλαιο για τη συντήρησή της. Θεωρώ ότι η χρήση της μετοχής «ἠναγκασμένοι» δε θα πρέπει να ερμηνευτεί ως ένδειξη καταναγκαστικού έργου από την πλευρά του ομιλητή. Αντιθέτως, παρά τις οικονομικές δυσκολίες που και ο ίδιος αντιμετώπιζε μετά το θάνατο του πατέρα του, ανταποκρίθηκε στην ηθική υποχρέωση απέναντι στα ανίψια του.

Στην *διήγησιν* (§14-17), περιγράφεται η στάση του πατέρα του ομιλητή στον ιδιωτικό βίο σχετικά με το θέμα της προίκας. Αν και μπορούσε να παντρευτεί οποιαδήποτε άλλη γυναίκα με προίκα, ο ίδιος επέλεξε να παντρευτεί τη σύζυγο του

που δεν είχε φέρει μαζί της προίκα («τὴν ἐμὴν μητέρα ἔλαβεν οὐδὲν ἐπιφερομένην» / πήρε την μητέρα μου χωρίς εκείνη να φέρει κάτι μαζί της) φανερώνοντας έτσι την ευγένειά του⁹⁰. Όσον αφορά τις κόρες του, ενώ τις διεκδικούσαν πλούσιοι γαμπροί χωρίς να αξιώσουν προίκα (15 «τὰς τοῖνυν ἐμὰς ἀδελφὰς ἐθελόντων τινῶν λαβεῖν **ἀπροίκους** πάνυ πλουσίων οὐκ ἔδωκεν / έτσι, τις αδερφές μας δεν τις έδωσε σε πολύ πλούσιους που τις ήθελαν χωρίς να λάβουν προίκα), εκείνος δεν τις πάντρεψε με γνώμονα την καλή οικονομική κατάσταση των μελλοντικών συζύγων, αλλά με βάση την ευπρέπεια και το ήθος τους. Έτσι, παντρεύει τη μια με τον Φιλόμηλο που χαρακτηρίζεται περισσότερο καλός παρά πλούσιος («βελτίω ἡγοῦνται εἶναι ἢ πλουσιώτερον» / θεωρούν ότι είναι περισσότερο καλός παρά πλουσιότερος), ενώ την άλλη με τον Φαίδρο, ο οποίος ήταν φτωχός όχι εξαιτίας δικής του αναξιοτήτας («δὲ πένητι γεγεννημένῳ οὐ διὰ κακίαν» / ήταν φτωχός όχι δικής του αναξιοτήτας), παρέχοντας τόσο σε αυτόν όσο και στον Αριστοφάνη, τον επόμενο σύζυγό της, προίκα σαράντα μνες. Και τον ομιλητή, ενώ είχε την δυνατότητα να λάβει μια μεγαλύτερη προίκα, τον προέτρεψε να πάρει μικρότερη με την προϋπόθεση ότι θα συγγένευε με ευπρεπείς και συνετούς ανθρώπους. Στη συνέχεια, με μια ερώτηση πιθανολογικού χαρακτήρα, όπου επαναλαμβάνονται τα προαναφερθέντα για την μεγαλοψυχία και τη γενναιοδωρία του πατέρα (17«καίτοι...ἐγένετο;»), ο ομιλητής χρησιμοποιώντας εμφατικά *σχήμα λιτότητας* διατείνεται ότι ένας άνθρωπος τέτοιου ήθους δεν είναι δυνατόν να σύναψε σχέσεις συγγενείας εξαιτίας χρημάτων («οὐχ ἔνεκα χρημάτων» / όχι εξαιτίας των χρημάτων). Στην *probatio* (59), επανέρχεται εκ νέου το θέμα της προίκα, αφού μια από τις αγαθοεργίες του πατέρα ήταν ότι συνείσφερε οικονομικά κάποιους άπορους συμπολίτες του, ώστε να παντρέψουν τις κόρες και τις αδερφές τους («τισὶ τῶν πολιτῶν ἀποροῦσι συνεξέδωκε θυγατέρας καὶ ἀδελφὰς» / βοήθησε κάποιους από του πολίτες που ήταν άποροι να παντρέψουν τις κόρες και τις αδερφές τους). Στο δημόσιο βίο, μια πράξη τέτοιου χαρακτήρα λάμβανε διαστάσεις ευεργεσίας και αναντίρρητα θα ικανοποιούσε το ακροατήριο. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Λυσίας την παραθέτει ακριβώς μετά από την αναφορά στις λειτουργίες που είχε αναλάβει ο πατέρας του.

Συνοψίζοντας, ο Λυσίας αξιοποιεί εκ νέου ρητορικά τον θεσμό της προίκα, για να σκιαγραφήσει για τον πατέρα του πελάτη του το προφίλ του ενάρετου και καθόλου φιλοχρήματου οικογενειάρχη και πολίτου, του οποίου η στάση απέναντι στην προίκα

⁹⁰ Edwards (1999), 128.

των παιδιών του και των κορών των συμπολιτών του αποδεικνύει ότι ενεργεί με ένα συγκεκριμένο αξιακό κώδικα⁹¹. Επομένως, η κατηγορία για υπεξαίρεση τμήματος της περιουσίας του Αριστοφάνη που του προσάπτεται έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη στάση του απέναντι στο χρήμα.

- **Δημοσθένης, *Πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἀγνίου κλήρου***

Μια πιο επιδερμική, έμμεση μνεία στον θεσμό της προίκας συναντάμε στον παρόντα λόγο, στον οποίο ο Σωσίθεος αναπτύσσει την αξίωση του νεαρού γιου του Ευβουλίδη για διεκδίκηση της περιουσίας του Αγνία. Βασικός αντίπαλός του είναι ο Μακάρτατος, γιος του Θεόπομπου. Ο τελευταίος διαχειριζόταν την περιουσία του Αγνία μέχρι τον θάνατο του και έπειτα αυτή πέρασε στον γιο του.

Ο ομιλητής παραθέτει τον νόμο σχετικά με την προικοδότηση και την έκδοση των φτωχών επικλήρων⁹² ο οποίος, κατά πάσα πιθανότητα, πρέπει να είναι ο αυθεντικός⁹³. Το νομοθετικό πλαίσιο υπαγόρευε ότι υποχρέωση του πιο στενού συγγενούς μιας επικλήρου που ανήκε στην τάξη των θητών ήταν είτε να την παντρευτεί είτε να την προικίσει. Το ποσό της προίκας ποίκιλε και ήταν ανάλογο της οικονομικής τάξης στην οποία ανήκε ο συγγενής. Όταν, λοιπόν, έπρεπε να αποφασιστεί σε ποιον θα δινόταν η Φυλομάχη, η μητέρα του Ευβουλίδη, που ήταν επίκληρος, ο ομιλητής σεβόμενος τον νόμο την διεκδίκησε. Η στάση απόλυτης υπακοής απέναντι στους νόμους, που εξάιρεται με την χρήση της μετοχής «φοβούμενος τον νόμον» (55), αντιδιαστέλλεται στη ίδια περίοδο λόγου με την αντίστοιχη του Θεόπομπου. Συνδέοντας τις δύο στάσεις με τους αντιθετικούς συνδέσμους «μέν...δε», ο ομιλητής υπογραμμίζει ότι ο Θεόπομπος όχι μόνο δεν παρουσιάστηκε για να την διεκδικήσει, αλλά ούτε φιλονίκησε μαζί του, καθώς δεν είχε αίσθηση του προσήκοντος (55 «διὰ τὸ μὴδ' ὅτι οὖν αὐτῷ προσήκειν» / γιατί ο ίδιος δεν είχε καθόλου αίσθηση του τι ἄρμοζε να πράξει).

⁹¹ Thompson (1972), 224. Cox (1998), 102.

⁹² Δημ. *Πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἀγνίου Κλήρου*, 54: «Τῶν ἐπικλήρων ὅσαι θητικὸν τελοῦσιν, ἐὰν μὴ βούληται ἔχειν ὁ ἐγγύτατα γένους, ἐκδιδῶτω ἐπιδόως ὁ μὲν πεντακοσιομέδιμνος πεντακοσίας δραχμὰς, ὁ δ' ἱππεὺς τριακοσίας, ὁ δὲ ζευγίτης ἑκατὸν πενήκοντα, πρὸς οἷς αὐτῆς. Ἐὰν δὲ πλείους ὦσιν ἐν τῷ αὐτῷ γένει, τῇ ἐπικλήρῳ πρὸς μέρος ἐπιδιδόναι ἕκαστον. Ἐὰν δ' αἱ γυναῖκες πλείους ὦσι, μὴ ἐπ' ἀνάγκης εἶναι πλέον ἢ μίαν ἐκδοῦναι τῷ γ' ἐνί, ἀλλὰ τὸν ἐγγύτατα αἰεὶ ἐκδιδόναι ἢ αὐτὸν ἔχειν. Ἐὰν δὲ μὴ ἔχη ὁ ἐγγύτατος γένους ἢ μὴ ἐκδῶ, ὁ ἄρχων ἐπαναγκαζέτω ἢ αὐτὸν ἔχειν ἢ ἐκδοῦναι. Ἐὰν δὲ μὴ ἐπαναγκάσῃ ὁ ἄρχων, ὀφειλέτω χιλίας δραχμὰς ἱερὰς τῇ Ἥρᾳ. Ἀπογραφέτω δὲ τὸν μὴ ποιοῦντα ταῦτα ὁ βουλόμενος πρὸς τὸν ἄρχοντα.»

⁹³ Scafuro (2011), 162.

Επομένως, ο Σωσίθεος ρητορικά αξιοποιεί τον προαναφερθέντα νόμο, όπως και άλλους νόμους σε άλλα σημεία του λόγου, με σκοπό να κατασκευάσει για τον εαυτό του το προφίλ του νομοταγούς ανθρώπου και να το αντιπαραθέσει με εκείνο του Θεόπομπου, έχοντας ως στόχο να προβάλει την δίκαιη και νόμιμη αξίωση της διεκδίκησης της κληρονομιάς του Αγνία από τον γιο του.

- **Ισαίος, *Περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου***

Μια παρόμοια με τον προηγούμενο λόγο αναφορά στην προίκα συναντάμε και στον παρόντα. Ο ομιλητής, ανιψιός του Κλεώνυμου, μαζί με τα αδέρφια του διεκδικούν την περιουσία που ο θεός τους άφησε με διαθήκη σε κάποιους πολύ πιο μακρινούς συγγενείς του, ισχυριζόμενος ότι, λίγο πριν αυτός πεθάνει, είχε εκφράσει την επιθυμία του να την ακυρώσει. Η βασική επιχειρηματολογία του ενάγοντα έγκειται στο γεγονός ότι, σύμφωνα με αυτόν, στις κληρονομικές υποθέσεις πλεονεκτικότερη θέση κατέχει εκείνος που είναι πιο στενός συγγενής με τον εκλιπόντα.

Έτσι στην *πίστιν* (39), προκειμένου να πείσει τους δικαστές ότι αυτός και τα αδέρφια του θα ήταν εκείνοι που θα μεριμνούσαν, σε περίπτωση που ανέκυπτε κάποιο πρόβλημα στον Κλεώνυμο, χρησιμοποιεί τον ακόλουθο πιθανολογικό συλλογισμό, βασιζόμενος στο υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο για τις επικλήρους που σώζεται στον Δημ. 43.54⁹⁴: αν ο Κλεώνυμος πέθαινε αφήνοντας πίσω του επικλήρους, είτε θα τις παντρεύονταν οι ίδιοι είτε θα τις πάντρευαν με άλλους δίνοντας στην καθεμιά προίκα («ἢ Κλεώνυμος...ἢ **προῖκα ἐπιδιδόντες ἑτέροις ἐκδιδόναι**» / ή ο Κλεώνυμος ...ή θα τις έδιναν σε άλλους προικοδοτώντας τις). Η συγκεκριμένη υποθετική τους ανάληψη ευθύνης δικαιολογείται με την χρήση ενός εμπρόθετου προσδιορισμού της αιτίας («**διὰ τὴν ἀγχιστείαν**»/ εξαιτίας της συγγένειας), ενώ στην συνέχεια της περιόδου, για την προαναφερθείσα υποθετική δράση τους ο ομιλητής επικαλείται εκ νέου πρώτα τη συγγένεια, μετά το ισχύον νομικό πλαίσιο για τις υποχρεώσεις των συγγενών των επικλήρων και στο τέλος την «αἰσχύνη», το προσωπικό δηλαδή αίσθημα αιδούς και φιλότιμου («καὶ ταῦθ' ἡμᾶς καὶ ἡ **συγγένεια** καὶ οἱ **νόμοι** καὶ ἡ παρ' ὑμῶν **αἰσχύνη** ποιεῖν ἠνάγκαζεν ἄν» / και αυτά εμάς και η συγγένεια και οι νόμοι και η αιδώς μας θα μας ανάγκαζαν να τα κάνουμε). Πιστεύω πως η σειρά κατάταξης δεν είναι καθόλου

⁹⁴ Wyse (1904), 220.

τυχαία αλλά ιεραρχική. Τίθενται στην πρώτη θέση οι συγγενικοί δεσμοί, καθώς στόχος της ευρύτερης επιχειρηματολογίας του λόγου είναι να αναδειχθεί ότι οι πιο στενοί συγγενείς προηγούνται στη κλήση στην κληρονομία, στην δεύτερη θέση τίθεται το νομικό πλαίσιο του οποίου η τήρηση συνιστά «επιταγή» της πόλεως, ενώ στο τέλος τοποθετείται η «αίσχυνη», η οποία αποτελεί μια προσωπική, ηθική αρχή που πρέπει να διακατέχει κάθε άτομο μεμονωμένα.

Έτσι, αξιοποιώντας ρητορικά το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο για τις επικλήρους, ο ομιλητής κατασκευάζει έναν υποθετικό συλλογισμό, με στόχο να υπογραμμίσει ότι αυτός και τα αδέρφια του ως στενοί και υπεύθυνοι συγγενείς θα αναλάμβαναν κάθε υποχρέωση απέναντι στις κόρες του Κλεώνυμου μεριμνώντας ακόμα και για την παροχή προίκας, αν χρειαζόταν. Με αυτό τον τρόπο, η έμμεση μνεία στον θεσμό της προίκας συνιστά άλλο ένα παράδειγμα ρητορικής χρήσης της ως επίκλησης στο ήθος του ομιλητή.

- **Ισαίος, *Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου***

Στον *Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου*, ο ομιλητής, ένας από τους ανιψιούς του αποθανόντος Δικαιογένους, στρέφεται εναντίον του υιοθετημένου γιου του θείου του και του εγγυητή Λεωχάρη, κατηγορώντας τους για άρνηση τήρησης των συμφωνηθέντων. Έχει προηγηθεί η ετυμηγορία προηγούμενου δικαστικού αγώνα που κίνησαν οι ανιψιοί, σύμφωνα με την οποία η διαθήκη που προσκόμισε ο υιοθετημένος γιος και με βάση την οποία κληρονομούσε όλη την περιουσία του Δικαιογένους είναι πλαστή. Έτσι, εκείνος συμφώνησε να αποδώσει στις αδερφές του Δικαιογένους τα 2/3 της κληρονομιάς και ως εγγυητής τέθηκε ο Λεωχάρης.

Ένα από τα περιστατικά με το οποίο επιβεβαιώνεται η αθέτηση των συμφωνηθέντων αφορά την προίκα της θείας του ομιλητή και αδερφής του Δικαιογένους. Ο τελευταίος πάντρεψε την αδερφή του με τον Πρωταρχίδη παρέχοντας του σαράντα μνες (26 «ἐπὶ τετταράκοντα μναῖς» / με σαράντα μνες). Όμως, αντί για προίκα («ἀντὶ δὲ τῆς προικὸς») του παρέδωσε ένα σπίτι στον Κεραμεικό, το οποίο υποκαθιστούσε το ποσό για το οποίο οι δύο πλευρές είχαν συμφωνήσει ότι θα συνιστούσε την προίκα⁹⁵. Όταν ο υιοθετημένος γιος υποχρεώθηκε να επιστρέψει τα 2/3 της κληρονομιάς στις αδερφές, ο Λεωχάρης σε ρόλο εγγυητή πρότεινε στον Πρωταρχίδη να του παραδώσει την οικία που κατείχε

⁹⁵ Wolff (1944), 58.

αντί της προίκας και να λάβει από αυτόν το μερίδιο της κληρονομιάς της γυναίκας του (27 «τὸ δὲ μέρος ὑπὲρ τῆς γυναικὸς τοῦ κλήρου παρ' αὐτοῦ κομίζεσθαι» / λαμβάνει από αυτόν το μερίδιο της κληρονομιάς της γυναίκας του). Ενώ, όμως, ο Λεωχάρης παρέλαβε από τον Πρωταρχίδη το σπίτι, παραβίασε την συμφωνία τους και δεν του παραχώρησε το μέρος της κληρονομιάς που ανήκε στην γυναίκα του. Αξίζει να μνημονευθεί ότι το παραπάνω χωρίο, στο οποίο γίνεται μνεία για την οικονομική συναλλαγή μεταξύ του Λεωχάρη και του Πρωταρχίδη, έχει χρησιμοποιηθεί υπέρ της θέσης σχετικά με το δικαίωμα του άνδρα για διάθεση της προίκας της γυναίκας του⁹⁶. Μάλιστα ο Harrison⁹⁷ υποθέτει –χωρίς να επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης του- ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση ο σύζυγος μπόρεσε να μεταβιβάσει το ακίνητο που αποτελούσε μέρος της προίκας, επειδή δεν ήταν δεσμευμένο με *ἀποτίμημα*. Διατείνεται, μάλιστα, ότι σε μια τέτοια περίπτωση, όπως αυτή του λόγου μας, ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει την χρηματική αξία της προίκας σε περίπτωση διαζυγίου⁹⁸. Για άλλη μια φορά θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί ως προς την ερμηνεία των χωρίων. Θεωρώ ότι η ερμηνεία του Harrison είναι ιδιαίτερη ελκυστική, αλλά το γεγονός ότι στις συγκεκριμένες παραγράφους δεν εντοπίζεται καμιά αναφορά για το αν η οικία αποτιμήθηκε ή όχι, δεν μου επιτρέπει να υιοθετήσω την θέση του. Από το χωρίο διαφαίνεται σίγουρα ότι ο Πρωταρχίδης ως *κύριος* της γυναίκας του και διαχειριστής της προίκας της ενέργησε ως δημόσιος εκπρόσωπός της σε μια οικονομική συναλλαγή που αφορούσε την προίκα της⁹⁹.

Οι παράγραφοι 26 και 27 εντάσσονται σε εκείνο το μέρος της *πίστεως* (19-30), όπου αντιπαρατίθενται τα ψέματα και οι απάτες του Λεωχάρη και του υιοθετημένου γιου του Δικαιογένη με την ειλικρίνεια και την εντιμότητα των αντιπάλων. Ο ομιλητής αξιοποιεί ρητορικά το περιστατικό μεταξύ Πρωταρχίδη και Λεωχάρη για το σπίτι που συνιστούσε την προίκα της θείας του, με σκοπό να διαβάλει τόσο το ήθος όσο κυρίως την αξιοπιστία του Λεωχάρη ως εγγυητή (*επίθεση στο ήθος του αντιπαλου*), προσκομίζοντας παράλληλα την μαρτυρία του πρώτου (27 «καὶ τούτων ὑμῖν μάρτυρα τὸν Πρωταρχίδην παρέξομαι.» / και γι' αυτά θα σας παρουσιάσω ως μάρτυρα τον Πρωταρχίδη.). Το γεγονός, όμως, ότι ο

⁹⁶ Wolff (1944), 58. Avramovic (1997), 119.

⁹⁷ Harrison (1968), 53.

⁹⁸ Την άποψη του Harrison ασπάζεται και ο Avramovic (1997), 199 θεωρώντας την «piu' convincente» (πιο πειστική) χωρίς, όμως, και ο ίδιος να επιχειρηματολογεί υπέρ αυτής.

⁹⁹ Foxhall (1989), 37.

ομιλητής δεν προσκομίζει κάποια επίσημη συμφωνία (*συμβόλαιον*) για τα συμφωνημένα (26 «τὰ ὡμολογημένα») φανερώνει ίσως ότι ο διακανονισμός έλαβε χώρα σε προφορικό επίπεδο και αυτό πιθανώς έδινε την δυνατότητα στο αντίπαλο στρατόπεδο να αμφισβητήσει το περιεχόμενό του διακανονισμού.

iii) Η ρητορική αξιοποίηση του μεγέθους της προίκας

- **Ισαίος, *Πρὸς Ξεναίνετον περὶ τοῦ Ἀριστάρχου κλήρου***

Στον παρόντα λόγο ο ομιλητής, γιος της θυγατέρας του Αρίσταρχου Ι, διεκδικεί την κληρονομιά του παππού του. Αντίδικος του είναι ο Ξεναίνετος ΙΙ, γιος του Κυρωνίδη. Ο τελευταίος ήταν ένα από τα τέσσερα παιδιά του Αρίσταρχου, ο οποίος απέκτησε δύο άρρενα τέκνα (Αρίσταρχο ΙΙ, Ξεναίνετο ΙΙ) και δόθηκε σε υιοθεσία σε άλλον οίκο, αποκόπτοντας έτσι κάθε δεσμό με τον οίκο του Αρίσταρχου. Ο Αρίσταρχος είχε άλλα τρία παιδιά: τον Δημοχάρη και δύο θυγατέρες. Όταν απεβίωσε ο Αρίσταρχος, ο αδερφός του, ο Αριστομένης, έγινε επίτροπος των παιδιών του. Γρήγορα, όμως, πέθανε τόσο ο Δημοχάρης άτεκνος όσο και η μία από τις αδερφές του. Έτσι, η μόνη νόμιμη κληρονόμος της περιουσίας ήταν η επίκληρος πια δεύτερη κόρη του Αρίσταρχου. Ο Αριστομένης δεν διεκδίκησε την ανύπαντρη επίκληρο ως ο πλησιέστερος εν ζωή άρρην συγγενής, αλλά την πάντρεψε με τον πατέρα του κατήγορου. Επιπροσθέτως, πάντρεψε την κόρη του με τον Κυρωνίδη, και εν συνεχεία εισήγαγε παράνομα, κατά τον ομιλητή, τον εγγονό του, Αρίσταρχο ΙΙ, στον οίκο του αδερφού του μέσω μετά θάνατον υιοθεσίας. Ο Αρίσταρχος ΙΙ διαχειριζόταν την κληρονομιά και όντας άτεκνος, πριν πεθάνει, την μεταβίβασε μέσω διαθήκης στον αδερφό του, Ξεναίνετο ΙΙ. Ο ομιλητής ισχυρίζεται ότι η κληρονομιά έπρεπε να μεταβιβαστεί στην μητέρα του ως τη μοναδική νόμιμη κληρονόμο και υποστηρίζει ότι η υιοθεσία του Αρίσταρχου ΙΙ από την οικογένεια του Αρίσταρχου Ι δεν είναι νόμιμη, όπως επίσης ότι και η διαθήκη που συνέταξε και με την οποία μεταβίβαζε τα περιουσιακά του στοιχεία στον Ξεναίνετο ΙΙ είναι άκυρη.

Η αναφορά στον θεσμό της προίκας εντοπίζεται στην *πίστιν* (19) και συγκεκριμένα εντάσσεται στο χωρίο 18-21, όπου ο ομιλητής επιχειρεί να αναδείξει τόσο την αδικία που υπέστη η μητέρα του εξαιτίας της στέρησης της νόμιμης κληρονομιάς της, όσο και τις πιέσεις και τις απειλές που δέχτηκαν οι

γονείς του από τον Αριστομένη και τον Απολλόδωρο, αν διεκδικούσαν δικαστικώς την κληρονομιά. Συγκεκριμένα, μνημονεύει ότι ο πατέρας του παντρεύτηκε τη μητέρα του με προίκα («ὁ γὰρ πατήρ οὐμὸς ἐπὶ προικὶ ἐγγυησάμενος τὴν ἐμὴν μητέρα συνώκει» / Γιατί ο πατέρας μου, αφού παντρεύτηκε τη μητέρα μου με προίκα, έζησε μαζί της) αλλά δεν διεκδίκησε την περιουσία της, διότι απειλήθηκε («οὗτοι ταῦτα αὐτῷ ἠπεΐλησαν» / αυτό απείλησαν τον ίδιο με αυτά) ότι με *επιδικασία* θα την διεκδικούσαν, αν δεν συμβιβάζοταν να είναι μαζί της με την προίκα της («αὐτοὶ ἐπιδικασάμενοι αὐτὴν ἔξειν, εἰ μὴ βούλοιτο αὐτὸς ἐπὶ προικὶ ἔχειν»/ Αυτοί τον απείλησαν ότι με *επιδικασία* θα την διεκδικήσουν, αν αυτός δεν ήθελε να την έχει μόνο με προίκα). Προσπαθώντας να εγείρει την συμπάθεια των δικαστών και να δικαιολογήσει ταυτόχρονα την μη έγκαιρη δικαστική διεκδίκηση της κληρονομιάς από τους γονείς του, ο ομιλητής προτάσσει την αγάπη του πάτερα του προς την μητέρα του: προτίμησε να στερηθεί τα χρήματα παρά την ίδια («ὥστε τῆς μητρὸς μὴ στερηθῆναι» / για να μην στερηθεί την μητέρα μου)¹⁰⁰.

Θεωρώ ότι στον παρόντα λόγο η προίκα ρητορικά δεν αποτελεί «ισχυρό χαρτί» για τον ομιλητή και αυτό διαφαίνεται στα εξής σημεία. Πρώτον, στην *narratio* (4-6), όπου μνημονεύεται η ιστορία της οικογένειας, απουσιάζει κάθε μνεία στην προικοδότηση της μητέρας από τον Αριστομένη¹⁰¹. Δεύτερον και σημαντικότερο, στην 19 δεν αναφέρεται το ποσό με το οποίο ο Αριστομένης προίκισε την ανιψιά του. Το θεωρώ ιδιαίτερα ύποπτο, γιατί αν ήταν μικρό, ο ομιλητής θα το αξιοποιούσε ρητορικά, προκειμένου να εξάρει το βαθμό αδικίας και καταπάτησης των νομίμων δικαιωμάτων της μητέρας του. Μήπως η προίκα ήταν αρκετά ικανοποιητική και είχε προηγηθεί ένα είδος άτυπης, ιδιωτικής συμφωνίας μεταξύ του πατέρα του ομιλητή και του Αριστομένη, κατά την οποία ο δεύτερος γενναιόδωρα θα προίκιζε και θα πάντρευε την ανιψιά του χωρίς να την διεκδικήσει για σύζυγο; Είναι πολύ πιθανό. Επιπλέον, στην 15 γίνεται αναφορά σε οικονομικά προβλήματα του οίκου του Αρίσταρχου Ι και σε χρέος που εξόφλησε ο Κυρωνίδης. Ίσως αυτές οι οικονομικές δυσχέρειες αποτέλεσαν τροχοπέδη για τον πατέρα και ως εκ τούτου δεν θέλησε να διεκδικήσει μερίδιο από την περιουσία της συζύγου του. Το γεγονός ότι η προίκα της μητέρας δεν συνιστά ένα ισχυρό χαρτί για τον ομιλητή διαφαίνεται και σε υφολογικό επίπεδο.

¹⁰⁰ Edwards (2007), 79.

¹⁰¹ Wyse (1904), 665.

Εκτός από το ποσό, απουσιάζει και η καθιερωμένη ορολογία (ἐπιδίδωμι + δοτική ή δίδωμι ἐπί+ δοτική).

Τέλος, το ζήτημα της προικοδότησης επανέρχεται ακριβώς πριν τον *ἐπίλογο* (25), όπου ο ομιλητής αντιπαραβάλλει τον δικό του χαρακτήρα με τον αντίστοιχο του αντιπάλου(22-25). Αναφέρει ότι παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε σε οικονομικό επίπεδο, πάντρεψε τις αδελφές του προσφέροντάς τους όση μεγαλύτερη προίκα μπορούσε («ἐγὼ δ', ὧ ἄνδρες δικασταί, βραχείας οὐσίας ὑπαρξάσης ἀδελφὰς μὲν ἐξέδωκα, ὅσα ἐδυνάμην ἐπιδούς» // Εγώ όμως, άνδρες δικαστές, παρά την μικρή μου περιουσία, αφενός πάντρεψα τις αδελφές μου, αφετέρου τους έδωσα όση μεγαλύτερη προίκα μπορούσα). Εντέχνως ο Ισαίος, προκειμένου να επηρεάσει συναισθηματικά τους δικαστές (*παθοποιία*), επιλέγει στο συγκεκριμένο σημείο να σκιαγραφήσει για τον πελάτη του το προφίλ του γενναϊόδωρου αδερφού (*επίκληση στο ήθος του πομπού*), που ανταποκρίθηκε στην ηθική υποχρέωση της προικοδότησης των αδερφών του παρά τα περιορισμένα οικονομικά μέσα που διέθετε .

- **Ισαίος, *Περὶ τοῦ Ἀγνίου κλήρου***

Στην παρούσα υπόθεση, ο Θεόπομπος, στον οποίο επιδικάστηκε η περιουσία του Αγνία, υπερασπίζεται τον εαυτό του έναντι στις κατηγορίες του αντιδίκου ότι δεν έδωσε το μισό της περιουσίας στον ανιψιό του, γιο του Στρατοκλή. Συγκεκριμένα, μετά το θάνατο του Στρατοκλή, τα παιδιά του τελευταίου τελούσαν υπό την κηδεμονία του Θεόπομπου και ενός άλλου συγγενούς, του κατηγορού. Έτσι, ο ένας επίτροπος διεκδικεί δικαστικά για χάρη του γιου του Στρατοκλή την μισή κληρονομιά, ισχυριζόμενος πως, εφόσον ο Θεόπομπος και ο Στρατοκλής είχαν τον ίδιο βαθμό συγγένειας με τον Αγνία, έπρεπε να κατανεμηθεί ισομερώς η κληρονομιά μεταξύ του Θεόπομπου και του ανιψιού του.

Η πρώτη μνεία στην προίκα εντοπίζεται στο χωρίο 37-40 της *πίστεως* όπου ο Θεόπομπος επιχειρεί να αντικρούσει τις κατηγορίες του αντιδίκου αναφορικά με την δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει τα ορφανά του Στρατοκλή. Ειδικότερα, στην 37 μνημονεύει ότι ο αντίπαλος στην επιχειρηματολογία του αντιδιέστειλε την μεγάλη περιουσία του Θεόπομπου και την πενία του παιδιού, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση ότι ο Θεόπομπος είναι πλούσιος. Μια από τις κατηγορίες του αντιδίκου αφορά στην προίκα των κορών του Στρατοκλή και συγκεκριμένα στη μη συνεισφορά του Θεόπομπου στην

προικοδότησή τους (37 «καί τινα κακίαν κατηγοροῦντα ὡς ἐγὼ τεττάρων οὐσῶν Στρατοκλέους θυγατέρων οὐδεμιᾷ τολμῶ συνευπορῆσαι προικός» / Και με κατηγορεῖ για κακή ποιότητα του χαρακτήρα μου, ὅτι τάχα δεν αναλαμβάνω να βοηθήσω με την συνεισφορά μου στην προικοδότηση καμιάς από τις τέσσερις κόρες του Στρατοκλή). Για την συγκεκριμένη κατηγορία ο ομιλητής επιλέγει συνειδητά να χρησιμοποιήσει τον ειδικό σύνδεσμο «ὥς» που προσδίδει υποκειμενική χροιά στους ισχυρισμούς του αντιπάλου. Θα πρέπει να εστιάσουμε στο εξής σημείο: αντί να χρησιμοποιηθεί το «καθιερωμένο» για την προίκα ρήμα «ἐπιδίδωμι,» ο ομιλητής ευφύως, κατά τη γνώμη μου, προκρίνει τη χρήση του ρήματος «συνευπορέω» που σημαίνει «συνεισφέρω από κοινού». Τι μπορεί να υποδηλώνει μια τέτοια επιλογή; Σε πρώτο επίπεδο, διαφαίνεται ὅτι και οι δύο ἐπίτροποι ἦταν υπεύθυνοι για την προικοδότηση των κοριτσιῶν¹⁰². Σε δεύτερο επίπεδο, ἴσως υποδεικνύεται ὅτι ἀκόμη κανένας γάμος των θυγατέρων δεν ἔχει λάβει χώρα και επομένως, οι κατηγορίες του αντιπάλου ἐδράζονταν σε τυχόν θεωρητικές συζητήσεις με τον Θεόπομπο. Σε αυτή την εικασία με οδηγεί τόσο η χρήση του Ενεστώτα ἀντί Αορίστου («τολμῶ»), ὅσο και η ἀπουσία οποιασδήποτε ἄλλης ἀναφοράς στο ζήτημα της προικοδότησης των κοριτσιῶν στη συνέχεια του λόγου. Ο ρήτορας γνωρίζοντας τη σημασία του συγκεκριμένου θεσμοῦ για την ἀθηναϊκή κοινωνία, δε θα ἄφηνε τον πελάτη του ἀνυπεράσπιστο ἀπέναντι σε μια τόσο τέτοια σοβαρή- σε ἠθικό επίπεδο- κατηγορία. Από την ἄλλη πλευρά, εἶναι ρητορικά λανθασμένη η επιλογή του να μην διευκρινίζεται στο συγκεκριμένο σημείο, αν οι κόρες του Στρατοκλή είχαν παντρευτεί ἢ ὄχι και κατά συνέπεια αν είχαν προικοδοτηθεί.

Στη συνέχεια του λόγου(40-46), ο ομιλητής ἀντιπαραβάλλει τον πλούτο της δικῆς του περιουσίας και ἐκείνης του Στρατοκλή, προκειμένου να ἀπαντήσει στις κατηγορίες του ἀντιδίκου περί δεινῆς οικονομικῆς κατάστασης των ὀρφανῶν. Ὅπως τονίζει ο Thompson¹⁰³, η σύγκριση δύο περιουσιῶν σε κατηγορίες για κακομεταχείριση περιουσίας ὀρφανῶν ἀπό τον ἐπίτροπο ἦταν μια ἐξυπνη ρητορική τακτική. Το πρώτο σημείο ἀπό το οποίο ο ομιλητής ἐκκινεῖ ἀφορὰ την πατρῶα περιουσία τους (40), η οποία ἦταν τέτοιου μεγέθους που ἀφενός τους ἐπέτρεπε να ζουν ικανοποιητικά, ἀφετέρου δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να ἀναλάβουν λειτουργίες. Ὡς τεκμήριο για την ὄχι μεγάλη πατρική περιουσία

¹⁰² Wyse(1904), 704.

¹⁰³ Thompson (1976), 46.

που είχαν και τα δύο αδέρφια πριν παντρευτούν χρησιμοποιείται το ποσό των είκοσι μινών που έλαβαν και οι δύο για προίκα («τεκμήριον δέ: είκοσι μινῶς ἑκάτερος ἡμῶν ἐπὶ τῇ γυναικὶ προίκα ἔλαβε, τοσαύτη δὲ προίξ οὐκ ἂν εἰς πολλὴν τινα οὐσίαν δοθείη»)/ Να το τεκμήριο: ο καθένας από εμάς έλαβε είκοσι μινες για προίκα μαζί με τη γυναίκα του, ενώ μια τέτοια προίκα δε θα δινόταν σε κάποιον με μεγάλη περιουσία). Αν κρίνουμε από τον πίνακα που έχει καταρτίσει ο Schaps , ένα τέτοιο ποσό δεν ήταν υψηλό και συγκαταλεγόταν στην κατηγορία των μικρότερων ποσών που θα μπορούσε να προσφέρει κανείς ως προίκα. Έτσι, ο ομιλητής με έναν πιθανολογικό συλλογισμό (είκός) προτάσσει ότι δεν είχαν μεγάλη περιουσία γιατί, αν είχαν, δε θα ελάμβαναν τόση μικρή προίκα¹⁰⁴. Στον παρόντα συλλογισμό υπαινικτικά διαφαίνεται και αξιοποιείται ρητορικά η πρακτική της προικοδότησης των πλούσιων γαμπρών με μεγάλη προίκα.

Δημοσθένης, *Κατά Στεφάνου ψευδομαρτυρίων Α'*

Στην παρούσα υπόθεση, ο Απολλόδωρος, ο μεγαλύτερος γιος του τραπεζίτη Παίσωνα, μηνύει τον Στέφανο για ψευδομαρτυρία σχετικά με όσα είχε καταθέσει σε προηγούμενη δίκη υπέρ του Φορμίωνος, ενός πρώην δούλου. Ο τελευταίος σε εκείνο τον δικαστικό αγώνα πέτυχε την παραγραφή της αγωγής που είχε εγείρει εναντίον του ο Απολλόδωρος για σφετερισμό μέρους της πατρώας περιουσίας του.

Η προίκα - και συγκεκριμένα το ποσό της- αξιοποιείται ρητορικά στο χωρίο 27-36 της *πίστεως* όπου ο Απολλόδωρος επιχειρηματολογεί υπέρ του ότι η διαθήκη που φέρεται να συντάχθηκε από τον πατέρα του είναι πλαστή και κατασκευάσμα του Φορμίωνος (27 «τὸ κατασκευάσμα τὸ τῆς διαθήκης» / το κατασκευάσμα της διαθήκης). Κατά τον ομιλητή, το περιεχόμενο της διαθήκης εναρμονίζεται περισσότερο με το κείμενο ενός δούλου που επιχειρεί να συγκαλύψει την κατασπατάληση της περιουσίας του αφεντικού του παρά με κείμενο ενός πατέρα που μεριμνά για τη διασφάλιση του μέλλοντος των παιδιών του (27 «φανήσεται γὰρ οὐ πατὴρὸς ὥς ὑπὲρ υἱέων γράφοντος ἔοικυῖα διαθήκη, ἀλλὰ δούλου λελυμασμένου τὰ τῶν δεσποτῶν, ὅπως μὴ δώσει δίκην σκοποῦντος» / Γιατί θα φανεί ότι η διαθήκη δεν μοιάζει να γράφτηκε από πατέρα για χάρη των

¹⁰⁴ Αντίστροφα, στον Δημ 40.24-25 το γεγονός ότι η μητέρα του Μαντίθεου προερχόταν από οικογένεια με μεγάλη περιουσία και ότι πρώτος της γάμος ήταν με το γιο του Κλέωνα, επιφανούς Αθηναίου πολιτικού, οδηγεί πιθανολογικά στο συμπέρασμα ότι προικοδοτήθηκε και στον δεύτερο της γάμο.

παιδιών του (που νοιάζεται για τα παιδιά του), αλλά από δούλο που έχει λεηλατήσει την περιουσία των κυρίων του και φροντίζει να μην τιμωρηθεί). Σύμφωνα με το κείμενο της διαθήκης που διαβάζει, ο πατέρας όριζε στον Φορμίωνα να παντρευτεί την γυναίκα του, προικοδοτώντας την με ένα τάλαντο τοποθετημένο στην Πεπάρηθο, ένα τάλαντο τοποθετημένο στην Αττική, καθώς και ένα σπίτι αξίας εκατό μινών μαζί με τις δούλες, τα χρυσά σκεύη και όλα όσα βρίσκονται σ' αυτό (28 «δίδωμι τὴν ἑμαυτοῦ γυναῖκα Ἀρχίππην Φορμίωνι, καὶ προῖκα ἐπιδίδωμι Ἀρχίππῃ τάλαντον μὲν τὸ ἐκ Πεπαρήθου, τάλαντον δὲ τὸ αὐτόθεν, συνοικίαν ἑκατὸν μινῶν, θεραπαίνας καὶ τὰ χρυσία, καὶ τὰλλα ὅσα ἐστὶν αὐτῇ ἔνδον· ἅπαντα ταῦτα Ἀρχίππῃ δίδωμι.» / Δίνω την γυναίκα μου, την Αρχίππη, στον Φορμίωνα και για προίκα της δίνω αφενός ένα τάλαντο τοποθετημένο στην Πεπάρηθο, αφετέρου ένα τάλαντο από αυτόν εδώ τον τόπο, την οικία αξίας εκατό μινών, τις δούλες και τα χρυσά σκεύη και όλα όσα βρίσκονται εδώ μέσα. Όλα αυτά ανεξαιρέτως τα δίνω στην Αρχίππη.). Αξίζει να παρατηρήσουμε τα εξής: κατά την απαρίθμηση των συστατικών της προίκας, αναφέρει την χρηματική αξία των τριών πρώτων (συνολικά τρία τάλαντα και τέσσερις χιλιάδες δραχμές), ενώ, αντίθετα, δεν προβαίνει σε καμιά μνεία της χρηματικής αξίας των δούλων και των κοσμημάτων. Ίσως αυτό, σε μια πρώτη ανάγνωση, υποδεικνύει ότι τα δύο τελευταία που δεν είχαν εκτιμηθεί χρηματικά εμπερικλείονταν στην εξώπροικο περιουσία της συζύγου (*trousseau*). Από τη χρήση, όμως, και τη σύνταξη του ρήματος *δίδωμι* προκύπτει ότι στο χωρίο χρησιμοποιείται ως σημασιολογικά ισοδύναμο του *ἐπιδίδωμι*. Άμεσο αντικείμενό του είναι το «ταῦτα», το οποίο προσδιορίζεται κατηγορηματικά από το «ἅπαντα» (/όλα ανεξαιρέτως) και στο οποίο εμπεριέχονται όλα όσα μνημονεύονται στην προηγούμενη περίοδο ως προίκα της Αρχίππης¹⁰⁵. Επομένως, στο «ἅπαντα» συμπεριλαμβάνονται και οι δούλες και τα κοσμήματα της συζύγου. Επιπλέον, μετά την ανάγνωση της διαθήκης, ο Απολλόδωρος επαναλαμβάνει από τι συνίστατο η προίκα χρησιμοποιώντας μόνο το ρήμα *δίδωμι*. (28 «Ἠκούσατ', ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὸ πλῆθος τῆς προικός... ὅς' ἔστιν αὐτῇ δίδωμι» / Ακούσατε, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, το μέγεθος της προίκας... όσα εμπεριέχονται σ' αυτή (δηλ. στην προίκα) τα δίνω στην ίδια (δηλ. στην Αρχίππη)) και επομένως, δίχως να προβαίνει σε κάποια διάκριση ανάμεσα σε προίκα και εξώπροικο, τα

¹⁰⁵ Sommerstein (1987), 237-8.

αντιμετωπίζει όλα σαν μέρη της προίκας. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την παράγραφο 74 όπου μνημονεύεται εκ νέου το ποσό της προίκας που αξίωσε ο Φορμίων με βάση τη διαθήκη. Ο Απολλόδωρος κάνει λόγο για προίκα πέντε ταλάντων, συμπεριλαμβάνοντας και τα εξώπροικα στον υπολογισμό του (74 «Ἄλλ' αὐτὸς μὲν οὐκ ὤκνησε...οὐδὲ προῖκα πέντε τάλανθ' αὐτῷ γράψαι» / Ἀλλά αυτός δεν δίστασε να γράψει κείμενο ορίζοντας για τον εαυτό του προίκα πέντε ταλάντων).

Ανεξάρτητα από το αν ο πατέρας του Απολλόδωρου πράγματι προσέφερε όλα τα μνημονευθέντα στην διαθήκη ως προίκα στη σύζυγό του, αυτό που θα πρέπει να αναλογιστούμε είναι ότι ρητορικά εξυπηρετεί τον Απολλόδωρο στο επιχείρημά του να φανεί η προίκα όσο το δυνατόν μεγαλύτερη. Ακριβώς μετά την ανάγνωση της διαθήκης, εστιάζει στο τεράστιο μέγεθος της προίκας («τὸ πλῆθος τῆς προικός»/ το μέγεθος της προίκας) που ήταν τόσο μεγάλο που απέκλειε τους γιους, σύμφωνα με τον Απολλόδωρο, από το να ζητήσουν κάτι από την κληρονομιά (28 «τούτῳ τῷ γράμματι καὶ τοῦ ζητῆσαί τι τῶν καταλειφθέντων ἀποκλείων ἡμᾶς» / αποκλείοντας εμάς, με βάση αυτό το έγγραφο, από τα να αξιώσουμε κάτι από αυτά που άφησε πίσω). Επιπλέον, στην 35 ο Απολλόδωρος επιχειρεί να αναδείξει το παράλογο της προικοδότησης με ένα τεράστιο για τα δεδομένα της Αθήνας ποσό, αξιοποιώντας ρητορικά το στάτους του δούλου που είχε ο Φορμίων και του κυρίου που είχε ο πατέρας του (35 «εἴθ' ὥσπερ ἂν δοῦλος δεσπότη διδούς, ἀλλ' οὐ τούναντίον, εἴπερ ἐδίδου, δεσπότης οἰκέτη, προστιθεὶς προῖκα ὅσῃν οὐδεὶς τῶν ἐν τῇ πόλει φαίνεται» / Ἐπειτα φαίνεται (ενν. ο πατέρας) σαν δούλος που προσφέρει στον αφέντη του και όχι το αντίθετο, δηλαδή σαν αφέντης που προσφέρει στον δούλο του, αν το έκανε βέβαια, δίνοντας προίκα τόσο μεγάλη, που κανείς στην πόλη δεν έχει δώσει). Αδιαμφισβήτητα, το ποσό είναι τεράστιο και το υψηλότερο που εμφανίζεται στους δικανικούς λόγους. Όπως επισημαίνει η Scafuro¹⁰⁶, το να μεριμνήσει στη διαθήκη του ένας σύζυγος για το γάμο και την προικοδότηση της γυναίκας του μετά το θάνατό του ήταν κάτι σύνηθες. Αυτό που εκλαμβάνει ο Απολλόδωρος ως επαίσχυντο είναι η παράδοση της μητέρας του από έναν Αθηναίο πολίτη σε έναν πρόην δούλο.

¹⁰⁶ Scafuro (2011), 247.

Καταληκτικά, ο ομιλητής εκμεταλλεύεται σε ρητορικό επίπεδο το στάτους του Φορμίωνος και το υπέρογκο ποσό που του δόθηκε για προίκα. Επίσης, επιχειρώντας να κατευθύνει συναισθηματικά τους δικαστές, επισημαίνει emphatically ότι η σύσταση μιας τέτοιας διαθήκης δεν συμβαδίζει σε ηθικό επίπεδο με την μερίμνα ενός πατέρα για την εξασφάλιση μιας άνετης ζωής για τα παιδιά του. Η παροχή μιας τέτοιας προίκας σε έναν πρώην δούλο εγείρει υποψίες για την γνησιότητα της διαθήκης. Από την άλλη, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ο Πασίων έτρεφε πραγματική εμπιστοσύνη προς το πρόσωπο του Φορμίωνος και γι' αυτό του εμπιστεύθηκε την γυναίκα και την περιουσία του. Κατά τη γνώμη μου, ο συγκεκριμένος λόγος, ανεξάρτητα από το αν η προίκα επιτυχώς ή μη χρησιμοποιείται για την απόδειξη ότι η διαθήκη είναι απότοκος της κατασκευής του Φορμίωνος, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για έναν άλλο λόγο. Αποτελεί παράδειγμα του πώς οι ρήτορες, ανάλογα με το τι τους εξυπηρετούσε κάθε φορά, συμπεριλάμβαναν ή όχι τα εξώπροικα στην προίκα προκειμένου να μεγεθύνουν ή σμικρύνουν την αξία της.

- **Λυσίας, *Κατά Διογείτονος***

Ο παρών λόγος αφορά στην εκδίκαση μιας υπόθεσης σχετικά με την κακή άσκηση καθηκόντων επιτρόπου ανήλικων ορφανών (*δίκη επιτροπής*). Ο Διόδοτος παντρεύτηκε τη μοναχοκόρη του αδερφού του Διογείτονα και μαζί της απέκτησε δύο γιους και μια κόρη. Πριν καταταχθεί ως οπλίτης σε εκστρατεία προς την Μικρά Ασία, παρέδωσε στον αδερφό του και συνάμα πεθερό του, τον Διογείτονα, μια διαθήκη και πέντε αργυρά τάλαντα προς φύλαξη, θεωρώντας τον ως τον πιο ενδεδειγμένο να διαχειριστεί με δίκαιο τρόπο την περιουσία του. Αφού σκοτώθηκε ο Διόδοτος, ο Διογείτων ενεργούσε ως επίτροπος των ανήλικων παιδιών του. Λίγο μετά την ενηλικίωση του πρώτου αγοριού, ο Διογείτων μηνύθηκε για σπατάλες και κακοδιαχείριση της περιουσίας του πατέρα τους. Εκφωνητής του λόγου και εκπρόσωπος της οικογένειας στο δικαστήριο ήταν ο σύζυγος της κόρης του Διόδοτου.

Η διαχείριση της προίκας της μητέρας συνιστά μια από τις πολλές σπατάλες της περιουσίας του Διόδοτου που ο ομιλητής αποδίδει στον Διογείτονα. Όπως μνημονεύεται στην *διήγησιν* (6), ο Διόδοτος, πριν εκστρατεύσει, όρισε μέσω διαθήκης στον αδερφό του, σε περίπτωση θανάτου του, να προικίσει τη γυναίκα

του με ένα τάλαντο και όσα υπήρχαν στον κοιτώνα και με ένα τάλαντο την κόρη του (6 «ἐπέσκηψε δέ, ἐάν τι πάθῃ, τάλαντον μὲν ἐπιδοῦναι τῇ γυναικὶ καὶ τὰ ἐν τῷ δωματίῳ δοῦναι, τάλαντον δὲ τῇ θυγατρὶ.// Ἐδωσε ἐντολή ὅμως, ἀν πάθει κάτι, νὰ προικίσῃ ἀφενὸς τῇ γυναικί τῃ με ἓνα τάλαντο καὶ νὰ τῆς δώσει καὶ αὐτὰ ποὺ υπῆρχαν στὸν κοιτώνα, ἀφετέρου νὰ προικίσῃ με ἓνα τάλαντο τὴν κόρη τοῦ). Θεωρῶ ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὑπάρχει σαφὴς σημασιολογικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ «ἐπιδοῦναι» καὶ τὸ «δοῦναι» καὶ αὐτὸ ἀποτυπώνεται κυρίως σὲ συντακτικὸ ἐπίπεδο. Τὸ «ἐπιδοῦναι» ἀναφέρεται στὶς δύο προικοδοτήσεις, οἱ ὁποῖες μάλιστα συνδέονται με τοὺς συνδέσμους «μέν...δε» (στὴν δευτέρῃ ἐννοεῖται τὸ ἀπαρέμφατο), ἐνῶ τὸ «δοῦναι», ποὺ συνδέεται συμπλεκτικὰ με τὸ ἐπιδοῦναι, καθὼς ἔχουν ἀπὸ κοινὸ τὸ ἴδιο ὑποκείμενο καὶ ἔμμεσο ἀντικείμενο, ἀναφέρεται πιθανῶς στα ρούχα καὶ κοσμήματα τῆς συζύγου ποὺ τὴν συνόδευαν ὡς προσωπικὴ τῆς περιουσία καὶ δὲν υπολογίζονταν στὴν προίκα τῆς .

Ἡ κατηγορία ἀναφορικὰ με τὸ ζήτημα τῆς προίκας ἐγκτεῖται στὸ ἐξῆς: ὁ Διογείτων πάντρεψε τὴν μητέρα τῶν παιδιῶν με προίκα χίλιες δραχμὲς λιγότερη ἀπὸ ὅση εἶχε ὀρίσει ὁ Διόδοτος (8 «τὴν δὲ μητέρα αὐτῶν ἐκδίδωσιν ἐπιδούς πεντακισχιλίας δραχμᾶς, χιλίαις ἔλαττον ὧν ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἔδωκεν» / παντρεύει τὴν μητέρα τοὺς δίνοντάς τῆς προίκα πέντε χιλιάδες δραχμὲς, χίλιες λιγότερες ἀπὸ τὸ ποσὸ ποὺ ὁ ἀντὴρας τῆς προσέφερε). Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ὁ ομιλητὴς δὲν ἀναπτύσσει τὸ θέμα τῆς προίκας περαιτέρω, καθὼς οἱ σπατάλες τοῦ Διογείτονα ἦταν πολλὲς καὶ ἀφορούσαν πολὺ μεγαλύτερα ποσά. Ρητορικὰ ἀξιοποιεῖ τὴν στέρηση χιλίων δραχμῶν ἀπὸ τὴν προίκα ποὺ εἶχε ἀφήσει ὁ Διόδοτος γιὰ τὴν γυναῖκα τοῦ, προκειμένου νὰ ἐνδυναμώσει τὴν σκιαγράφηση τοῦ Διογείτονα ὡς κακοδιαχειριστὴ τῆς περιουσίας. Τὸ γεγονὸς, ὅμως, ὅτι ἡ μητέρα τῶν παιδιῶν καὶ ὁ νέος τῆς σύζυγος δὲν κινήθηκαν δικαστικὰ ἐναντίον τοῦ Διογείτονα εἶναι ἰδιαίτερα περίεργο. Επιπλέον, εἶναι ἀξιωματικὸν ὅτι ἀναφορικὰ με τὴν προικοδότηση τῆς κόρης δὲν προβάλλεται κάποιο παράπονο ἢ κατηγορία εἰς βάρος τοῦ Διογείτονα ἀπὸ τὸν ομιλητὴ, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ σύζυγος τῆς. Αὐτὸ με ὁδηγεῖ στὸ πιθανολογικὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κόρη προικοδοτήθηκε με τὸ ποσὸ ποὺ ὀριζόταν στὴν διαθήκη.

Καταληκτικὰ, ἐνῶ στὸν προηγούμενο λόγο εἶδαμε πὼς ρητορικὰ ἀξιοποιούταν τὸ μεγάλο ποσὸ τῆς προίκας, στὸν συγκεκριμένο παρατηροῦμε πὼς ἡ παροχὴ μειωμένου ποσοῦ ἀπὸ τὸ προβλεπόμενο στὴν διαθήκη χρησιμοποιεῖται ὡς μὴ σπατάλη τοῦ ἐπιτρόπου. Ὁ ρήτορας, ὡστόσο, ἀρέσκειται σὲ μὴ πῶς

επιδερμική αναφορά είτε γιατί θεωρεί άλλες σπατάλες του Διογείτονος ως «ισχυρά χαρτιά του» είτε ίσως γιατί η μειωμένη προίκα αποτελεί απόρροια κάποιου άλλου παράγοντα που επιχειρεί να αποκρύψει.

iv) **Η χρήση της προίκας σε περιπτώσεις αντιδόσεως και κατάσχεσης περιουσίας.**

• **Δημοσθένης, *Πρὸς Φαίνιππον περὶ ἀντιδόσεως***

Ο ομιλητής ορίστηκε να εκτελέσει μία από τις λειτουργίες της αθηναϊκής πολιτείας αλλά ισχυριζόμενος ότι αυτή είναι δυσανάλογη των οικονομικών του δυνατοτήτων, υπέδειξε στους στρατηγούς έναν νεαρό αγρότη, τον Φαίνιππο, ως πλουσιότερο απ' αυτόν. Έτσι τον προκάλεσε σε *ἀντίδοση* σύμφωνα με την οποία ο προκαλούμενος έπρεπε είτε να δεχτεί την λειτουργία είτε να ανταλλάξει την περιουσία του με τον προκαλούντα. Στην προκειμένη περίπτωση, ο Φαίνιππος επέλεξε την δεύτερη δυνατότητα και, όπως όριζε ο νόμος, έπρεπε μέσα στο διάστημα των τριών ημερών τόσο εκείνος όσο και ο ομιλητής να καταρτίσουν έναν κατάλογο απογραφής της περιουσίας τους όπου θα καταγράφονταν τα χρέη, οι υποχρεώσεις αλλά και το ενεργητικό. Ακριβώς σε αυτό το σημείο έγκειται η διαφορά μεταξύ των δύο πλευρών. Ο ένας αλληλοκατηγόρησε τον άλλον ότι δεν έχει καταρτίσει τον κατάλογο, όπως επιβαλλόταν, και ότι η ανταλλαγή των περιουσιών δε πραγματοποιούνταν με τον αρμόζοντα τρόπο. Η παρούσα δίκη συνιστά μια *διαδικασία*, κατά την οποία κανείς δεν εθεωρείτο κατηγορούμενος ή κατηγορος, και το δικαστήριο έπρεπε να αποφανθεί ποιος από τους δύο θα αναλάμβανε την λειτουργία.

Σύμφωνα με τον ομιλητή, ο Φαίνιππος επινόησε πολλές ψεύτικες οφειλές που επιβάρυναν την περιουσία του, προκειμένου να κατασκευάσει το προφίλ του οικονομικά ασθενέστερου. Μια από αυτές είναι και η προίκα της μητέρας του, την οποία προέβαλε ως χρέος. Στην *πίστιν* (27), ο ομιλητής μνημονεύει ότι ο Φαίνιππος διατείνεται ότι οφείλει την προίκα στην μητέρα του ως χρέος. («Ταύτη χρέως φησὶν ὀφείλεσθαι Φαίνιππος τὴν προῖκα, ἧς οἱ νόμοι κύριον τοῦτον ποιοῦσιν, ψευδόμενος καὶ οὐ δικαίως χρώμενος τῇ ἀποφάσει// Ο Φαίνιππος ισχυρίζεται ότι οφείλει ως χρέος σ'αυτή (την μητέρα) την προίκα, για την οποία οι νόμοι τον καθιστούν κύριο, ψεύδεται και όχι δίκαια καταρτίζει τον κατάλογο). Αντίθετα, ο ομιλητής δεν καταγράφει την προίκα της μητέρας του ως χρέος που της οφείλεται. Όπως εξηγεί, η μητέρα του είναι ζωντανή, ζει μαζί του στον οίκο του και φέρει την προίκα μαζί της («Διὰ τί γὰρ ἐγὼ, Φαίνιππε, μενούσης μοι τῆς μητρὸς ἐν τῷ οἴκῳ καὶ ζώσης καὶ προῖκα ἐπενεγκαμένης, οὐκ ἀπογράφω τὴν προῖκα χρέως αὐτῇ, οὐδὲ παρακρούομαι τοὺς δικαστάς, ἀλλ' ἐὼ μετέχειν τῶν

έμαυτοῦ τὴν μητέρα» / Γιατί εγώ, Φαίνιππε, ενώ μένει η μητέρα μου σπίτι μου και ζει και προίκα έχει φέρει μαζί της, δεν καταγράφω την προίκα ως χρέος σε αυτή, ούτε παραπλανώ τους δικαστές, αλλά αφήνω την μητέρα μου να μετέχει της περιουσίας μου.).

Δεν είναι εύκολο να αντιληφθούμε τι ακριβώς εννοεί ο Φαίνιππος, όταν συμπεριλαμβάνει την προίκα ως ένας χρέος προς την μητέρα του και αυτό, κατά την γνώμη μου, ίσως συμβαίνει εσκεμμένα από την πλευρά του ομιλητή. Συγκεκριμένα, δεν προβαίνει σε καμιά αναφορά σχετικά με την κατάσταση της μητέρας του Φαίνιππου: αν ήταν χήρα ή διαζευγμένη, αν ζούσε στον οίκο του γιου της ή στον οίκο όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε¹⁰⁷. Όλες οι παραπάνω πληροφορίες είναι πολύ σημαντικές, για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα αν δικαίως ο Φαίνιππος προσμετρά την προίκα στα χρέη του. Σύμφωνα με το νομικό πλαίσιο, αν μια γυναίκα έμενε χήρα με παιδιά, μπορούσε να παραμείνει στον οίκο του άνδρα της και τότε εκείνα θα κρατούσαν και θα διαχειρίζονταν την προίκα της μετά την ενηλικίωσή τους. Αν, όμως, επέστρεφε στον οίκο του πατέρα της μετά από διαζύγιο ή θάνατο του άνδρα της, έπρεπε η προίκα να επιστραφεί στον προηγούμενο *κύριο* της. Χωρίς, λοιπόν, να παραθέσει καμιά πληροφορία για το στάτους της μητέρας του Φαίνιππου, ο ομιλητής επικαλείται τους νόμους που καθιστούν τον Φαίνιππο *κύριο* της προίκα της («ἤς οἱ νόμοι κύριον τοῦτον ποιοῦσιν» / οι νόμοι τον καθιστούν *κύριο* της (προίκας)). Και το ερώτημα που τίθεται εκ νέου είναι γιατί ο ομιλητής δεν μνημονεύει ή δεν εστιάζει αναλυτικότερα στο νομικό πλαίσιο που, σύμφωνα με τον ίδιο, όριζε τον Φαίνιππο *κύριο* της προίκα, αλλά αρέσκεται μόνο σε μια επίκλησή προς αυτό; Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Αποστολάκης¹⁰⁸, ο ομιλητής αποφεύγει να τεκμηριώσει με παράθεση του σχετικού νόμου τον ισχυρισμό του ότι δεν είναι νόμιμο να συμπεριλαμβάνει ο Φαίνιππος στα χρέη του την προίκα της μητέρας του, της Αρσινόης.

Αντιθέτως, η κατάσταση της μητέρας του ομιλητή περιγράφεται με έναν πολύ πιο ξεκάθαρο τρόπο, που δεν αφήνει περιθώριο αμφισβήτησης για τον αν δικαίως ή αδίκως δεν καταγράφεται ως χρέος που της οφείλεται: έμεινε με το γιο της στον οίκο του (πιθανώς μετά το θάνατο του συζύγου της) και έτσι η προίκα πέρασε στη διαχείριση του. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πως με τη χρήση τριών

¹⁰⁷ Schaps (1979), 75.

¹⁰⁸ Αποστολάκης (2009), 64.

εναντιωματικών μετοχών («μενούσης», «ζώσης», «ἐπενεγκαμένης») και του σχήματος άρσης και θέσης («οὐκ ἀπογράφω/ούτε την καταγράφω..., οὐδὲ παρακρούομαι / ούτε αποπροσανατολίζω (ενν. τους δικαστές)..., ἀλλ' ἐῷ/ αλλά αφήνω...») ο ομιλητής επιχειρεί emphaticά να διαφοροποιήσει την στάση του αφήνοντας, παράλληλα, υπαινιγμούς ότι η μητέρα του Φαίνιππου μένει και αυτή στον οίκο του γιου της, όπως η δική του. Παράλληλα, επιχειρεί να κατασκευάσει για τον εαυτό του το προφίλ του νομοταγούς πολίτη και να το αντιδιαστείλει με εκείνο του Φαίνιππου. Τρεις φορές παρατηρείται επίκληση στο νομικό πλαίσιο, το οποίο, σύμφωνα με τον ομιλητή, παραβιάζεται από τον Φαίνιππο και τηρείται από τον ίδιο («ἤς οἱ νόμοι κύριον τοῦτον ποιοῦσιν» /οι νόμοι τον καθιστούν *κύριό* της/, «οἱ νόμοι ταῦτα κελεύουσιν»/ οι νόμοι αυτά ορίζουν, «πάντα ποιεῖς παρὰ τοὺς νόμους»/ όλα τα πράττεις παραβιάζοντας τους νόμους), ενώ, τέλος, επιτίθεται στο ήθος του Φαίνιππου χαρακτηρίζοντας τον ψεύτη («ψευδόμενος»).

Συνοψίζοντας, το γεγονός ότι ο ομιλητής συνειδητά επιλέγει να αναφερθεί πιο αναλυτικά στην μητέρα του, ενώ για την αντίστοιχη του Φαίνιππου δεν δίνεται ουδεμία πληροφορία που να ξεκαθαρίζει αν δικαιολογημένα ο Φαίνιππος καταγράφει την προίκα ως χρέος σε αυτή, κρίνεται ιδιαίτερα ύποπτο. Επίσης, ενώ επανειλημμένα επικαλείται το νομοθετικό πλαίσιο, δεν μνημονεύει με βάση ποια πτυχή του νόμου ο Φαίνιππος καθίσταται *κύριος* της προίκας της μητέρας του. Ίσως κάτι τέτοιο δεν τον συνέφερε ρητορικά, γιατί θα αναγκαζόταν να αναφέρει αν η μητέρα του Φαίνιππου όντας χήρα ή διαζευγμένη ζούσε στον οίκο του ή όχι¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Στο σημείο αυτό οφείλω να μνημονεύσω την άποψη του Harris (1993), 91 αναφορικά με το τι θεωρείται χρέος στο συγκεκριμένο χωρίο. Ο Harris θεωρεί πως ο Φαίνιππος και ο ομιλητής ακολουθούν δύο εντελώς διαφορετικές μεθόδους υπολογισμού της προίκας. Ο ομιλητής αντιλαμβάνεται την προίκα ως δώρο του οποίου η αξία δεν μπορεί να λογαριαστεί ως χρέος/οφειλή σε καμία περίπτωση. Αντίθετα, για τον Φαίνιππο η προίκα εκλαμβάνεται ως δάνειο που δημιουργεί ένα χρέος και πρέπει να εξοφληθεί. Την παραπάνω υπόθεση την τεκμηριώνει κυρίως με βάση κάποιους *ὅρους* στους οποίους η προίκα αναγράφεται ως αιτία χρέους. Αυτό οδηγεί τον Harris στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν και άλλοι Αθηναίοι που ακολουθούσαν την καταγραφή της προίκας ως χρέος. Όμως, στους *ὅρους* δεν περιγράφεται αναλυτικά ο λόγος για τον οποίο, στην εκάστοτε περίπτωση, η προίκα εθεωρείτο αιτία χρέους και αυτό θα πρέπει να μας καταστήσει ιδιαίτερα επιφυλακτικούς ως προς τα συμπεράσματα που θα εξάγουμε. Εξάλλου, σε κανέναν άλλο ρητορικό λόγο δεν εντοπίζεται αυτή η διαφορετική λογιστική πρακτική αναφορικά με την προίκα.

- **Δημοσθένης, *Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου Ψευδομαρτυριῶν***

Στην παρούσα υπόθεση ο ομιλητής κατηγορεί τον Θεόφημο και τους δύο κατηγορούμενους, τον Εύεργο και τον Μνησίβουλο ότι, όταν αυτός απουσίαζε, εκείνοι πήγαν σπίτι του και του άρπαξαν πενήντα πρόβατα μαζί με τον βοσκό και τα σκεύη, κακοποιώντας παράλληλα και μια γριά απελεύθερη. Η κατάσχεση της προσωπικής περιουσίας του ομιλητή προήλθε εξαιτίας της καθυστέρησης να πληρώσει στον Θεόφημο τα χρήματα που επιδίκασε προηγούμενο δικαστήριο, που είχε λάβει χώρα κατόπιν αλληλομηνύσεων.

Η αναφορά στην προίκα εντάσσεται στην περιγραφή της λεηλασίας του οίκου του ομιλητή από τον Θεόφημο, τον Εύεργο και τον Μνησίβουλο. Χρησιμοποιώντας πλάγιο λόγο ο κατήγορος αναφέρεται στη σθεναρή αντίσταση που προέβαλε η σύζυγός του, όταν οι κατηγορούμενοι μετέφεραν έξω από τον οίκο σκεύη που συνιστούσαν προίκα της γυναίκας του και των οποίων η αξία είχε εκτιμηθεί (56-57 «...τὰ δ' ἐκ τῆς ἄλλης οἰκίας ἐξέφερον σκεύη, ἀπαγορευούσης τῆς γυναικὸς μὴ ἄπτεσθαι αὐτοῖς, καὶ λεγούσης ὅτι αὐτῆς εἴη ἐν τῇ προικὶ τετιμημένα...»)/ Τα σκεύη τα μετέφεραν έξω από την άλλη οικία, παρόλο που η γυναίκα μου τους απαγόρευε να τα αγγίζουν και τους έλεγε ότι αυτά περιλαμβάνονταν στην *ἐντίμησιν* (δηλ. στην χρηματικά εκτίμηση της αξίας) της προίκας της). Από το χωρίο προκύπτει ότι ακόμα και έπιπλα θα μπορούσαν να εμπεριέχονταν στην προίκα μιας γυναίκας. Κατά την διάρκεια της «κατάσχεσης» το βασικό επιχείρημα της γυναίκας απέναντι στους κατηγορούμενους ήταν ότι τα σκεύη ήταν «ἐν τῇ προικὶ τετιμημένα»(χρηματικά εκτιμημένα) στην προίκα. Η συγκεκριμένη φράση παραπέμπει στην *ἐντίμησιν* , τον χρηματικό υπολογισμό της αξίας της προίκας, όταν αυτή περιελάμβανε κάποια έκταση γης ή άλλη περιουσία.

Είναι, επιπροσθέτως, ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η γυναίκα δεν προέβαλε κάποιο επιχείρημα νομικής φύσεως απέναντι στους «λεηλατούντες», αλλά με τη χρήση προστακτικής «μὴ ἄπτεσθε αὐτοῖς» (μην τα αγγίζετε αυτά) εξέφρασε την αγωνία και την ταραχή της για την απώλεια της προικώας περιουσίας της. Κατά τη γνώμη μου, η παντελής απουσία έστω και κάποιας επίκλησης στο νομικό πλαίσιο εξηγείται από το γεγονός ότι ο νόμος, όπως πληροφορούμαστε και από τον τρίτο λόγο του Ισαίου (35), «παρενέβαινε» στο ζήτημα της *τίμσεως* μόνο κατά την επιστροφή της προίκας στον αρχικό *κύριο* της γυναίκας μετά από διαζύγιο όπου καθίστατο απαραίτητη προϋπόθεση η εκτίμηση της χρηματικής της αξίας. Δεν γνωρίζουμε αν ο νόμος, σε περιπτώσεις

κατάσχεσης για χρέη συζύγου, προέβλεπε ποινές ή όχι σε βάρος εκείνων που δήμευαν περιουσία ή αντικείμενα *τετιμημένα* στην προίκα. Το γεγονός ότι οι κατηγορούμενοι, παρά την αντίσταση της γυναίκας, πήραν μαζί τους τα σκεύη συνιστά ότι είτε υπήρχε κενό στην νομοθεσία ως προς αυτό το θέμα είτε ότι οι αντίδικοι δεν πίστεψαν τους ισχυρισμούς της γυναίκας θεωρώντας τους δικαιολογίες. Ο Harrison¹¹⁰ εκφράζει τις αμφιβολίες του αναφορικά με τον αν τα σκεύη συνιστούσαν *ἀποτίμημα*, εγγύηση δηλαδή για την επιστροφή της προίκας. Δεν θεωρώ ότι τίθεται τέτοιο θέμα, καθώς, όπως διαφαίνεται από τον 41^ο λόγο του Δημοσθένη, υπάρχει συγκεκριμένη ορολογία για την εγγύηση που προσέφερε ο σύζυγος (*ἀποτίμημα*, *ἀποτιμάω* για αυτόν που την προσέφερε και *ἀποτιμάομαι* για αυτόν που τη λάμβανε), η οποία διαφοροποιείται πλήρως από την αντίστοιχη της (*ἐν)τιμήσεως* (*ἐντιμάομαι*= συμπεριλαμβάνομαι στην χρηματική εκτίμηση)¹¹¹.

Τέλος, σε ρητορικό επίπεδο, η αναφορά της απόσπασης αντικειμένων που ανήκαν στην προίκα αξιοποιείται, με σκοπό να εγείρει στους δικαστές το θυμό και τη δυσφορία απέναντι στους κατηγορούμενους. Η ευαισθησία των Αθηναίων απέναντι στο ζήτημα της προικοδότησης ήταν μεγάλη και στη θέση της γυναίκας του ομιλητή θα μπορούσαν να φανταστούν τη δική τους σύζυγο, μητέρα ή αδερφή. Η επιλογή, όμως, ευθέως αντί πλάγιου λόγου θα ήταν περισσότερο ενδεδειγμένη και αποτελεσματική ως προς την έγερση παθών (*παθοποιία*).

¹¹⁰ Harrison (1968), 53.

¹¹¹ Harris (1993), 84.

ν) Η προίκα ως περιουσιακή διαφορά μεταξύ κληρονόμων

Δημοσθένης, *Πρὸς Σπουδίαν ὑπὲρ Προικός*

Ο παρών λόγος αφορά τη αντιδικία μεταξύ των συζύγων των δύο κορών του Πολύεγκτου για κληρονομικά ζητήματα που ανέκυψαν μετά το θάνατο του πατέρα τους. Αν και τα χειρόγραφα παραδίδουν τον συγκεκριμένο τίτλο, ο λόγος δεν πραγματεύεται μόνο το θέμα της προίκας, αλλά και άλλες οικονομικές απαιτήσεις σχετικές με την περιουσία του Πολύεγκτου¹¹². Γι' αυτό και οι ερευνητές έχουν κατά καιρούς προτείνει διάφορους τύπους αγωγής για την υπόθεση, όπως *δίκη προικός*, *δίκη αργυρίου*, *δίκη ενοικίου*, *δίκη βλάβης*, χωρίς ωστόσο να έχουν καταλήξει σε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα¹¹³.

Ο ομιλητής, σύζυγος της μεγαλύτερης κόρης του Πολύεγκτου, προτάσσει την προίκα ως την πρώτη οικονομική διαφορά μεταξύ των δύο πλευρών στη *διήγησιν* (3-7). Μέσα από μια σύντομη αναφορά στις οικογενειακές υποθέσεις, μνημονεύεται ότι ο Πολύεγκτος υιοθέτησε τον Λεωκράτη, αδερφό της γυναίκας του, και τον πάντρεψε με τη μικρότερη κόρη του, ενώ τον ομιλητή με τη μεγαλύτερη με προίκα σαράντα μνες (3 «καὶ τετταράκοντα μνᾶς προίκα»/ και σαράντα μνες προίκα). Η προίκα, όμως, δεν του καταβλήθηκε ολόκληρη (5 «τὴν προῖκ' οὐ κοιμισάμενος ἄπασαν» / την προίκα δεν την έλαβα ολόκληρη), αλλά υπολείπονταν χίλιες δραχμές, τις οποίες ο ομιλητής και ο Λεωχάρης σε ρόλο *εγγυητή* είχαν συμφωνήσει ότι θα τις λάμβανε μετά το θάνατο του (5 «ὁμολογηθεῖσὼν ἀπολαβεῖν ὅταν Πολύεγκτος ἀποθάνῃ» / είχαμε συμφωνήσει να λάβω τις δραχμές, όταν πεθάνει ο Πολύεγκτος). Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι μεταξύ των δύο προσώπων είχε καταρτιστεί *συμβόλαιον* («πρὸς ἐκεῖνον ἦν μοι τὸ **συμβόλαιον**» / η συμφωνία αφορούσε εμένα και εκείνον) για το ζήτημα της προίκας. Το *συμβόλαιο* φαίνεται ότι εδώ χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της *ὁμολογίας*, της σύναψης επίσημης συμφωνίας μεταξύ δύο πλευρών¹¹⁴. Το ότι δεν χρησιμοποιείται η φράση *ὁμολογία προικός*, όπως στον τρίτο λόγο του Ισαίου (3.29,35), ίσως υποδεικνύει ότι η *ὁμολογία προικός* αποτύπωνε νοηματικά την επίσημη συμφωνία ότι η προίκα έχει παραχωρηθεί. Στην συγκεκριμένη περίπτωση που η προίκα είχε εν μέρει δοθεί και η υπόλοιπη οφειλόταν, η επίσημη αναγνώριση της οφειλής αποδίδεται με τον όρο *συμβόλαιο*.

¹¹² Scafuro (2011), 89.

¹¹³ Scafuro (2011), 89.

¹¹⁴ Harrison (1968), 51.

Η κατάσταση μεταβλήθηκε ριζικά, όταν προέκυψαν διαφωνίες μεταξύ του Λεωκράτη και του Πολύεκτου, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να αφαιρέσει (4 «ἀφελόμενος») την κόρη του από τον Λεωκράτη, κατόπιν να την παντρεύει με τον Σπυδία και να προχωρήσει στη διάλυση της υιοθεσίας. Έτσι, παύοντας ο Λεωκράτης να είναι κληρονόμος της περιουσίας του Πολύεκτου, έπαψε να είναι και *εγγυητής* για την υπολειπόμενη προίκα. Με την αλλαγή των δεδομένων, ο Πολύεκτος έβαλε το σπίτι ως *ἀποτίμημα* (εγγύηση) για τις δέκα μνες. Από τον λόγο, επομένως, προκύπτει ότι ο όρος *ἀποτίμημα* εννοιολογικά, εκτός από την ασφάλεια για την παροχή της προίκας, περιλάμβανε και την ασφάλεια για το υπεσχημένο ποσό που δεν παραδόθηκε ολόκληρο¹¹⁵. Στο τέλος της 5, προβάλλεται η διαφορά μεταξύ των δύο πλευρών για το ζήτημα της προίκας: μετά το θάνατο του Πολύεκτου, ο Σπυδίας απαιτούσε να ενταχθεί και το σπίτι στη διανομή, όπως και η υπόλοιπη περιουσία, και να μην εξαιρεθεί (5 «τὴν οἰκίαν ταύτην ἀποτιμῶμαι πρὸς τὰς δέκα μνᾶς, ἐξ ἧς διακωλύει με τὰς μισθώσεις κομίζεσθαι Σπυδίας»/ αυτή η οικία από την οποία ο Σπυδίας με εμποδίζει να παίρνω τα ενοίκια λειτουργεί ως *ἀποτίμημα* για τις δέκα μνες)¹¹⁶. Στην 6 προσκομίζονται αρχικά οι μαρτυρίες των παρευρισκομένων («παραγιγνομένους») αναφορικά με την *ἐγγύην* του και την προικοδότησή της συζύγου του με σαράντα μνες («Πρῶτον μὲν οὖν ὑμῖν μάρτυρας ... ἐπὶ τετταράκοντα μναῖς»), το ελαττωμένο κατά χίλιες δραχμές ποσό που έλαβε («ἔπειθ' ὥς ἔλαττον ταῖς χιλίαις ἔκομισάμην» / έπειτα ότι έλαβα ποσό ελαττωμένο κατά χίλιες δραχμές), την παραδοχή/αναγνώριση του Πολύεκτου ότι χρωστούσε («ἅπαντα τὸν χρόνον ὀφείλιν ὁμολόγει μοι Πολύεκτος» / όλο τον χρόνο γενικά ο Πολύεκτος παραδεχόταν ότι μου χρωστά) και την τοποθέτηση *ὄρων* (σημαδιών) πάνω από το σπίτι του που υποδείκνυαν ότι αυτό λειτουργούσε ως *ἀποτίμημα* («ὥς τελευτῶν διέθεθ' ὄρους ἐπιστήσαι χιλίων δραχμῶν ἐμοὶ τῆς προικὸς ἐπὶ τὴν οἰκίαν» / και ετοιμοθάνατος όρισε να τοποθετηθούν σημάδια πάνω στο σπίτι που να δείχνουν ότι είναι σε μένα υποθηκευμένο για χίλιες δραχμές). Το ρήμα «ὁμολόγει» δεν χρησιμοποιείται με την σημασία του «έρχομαι σε συμφωνία» αλλά με αυτή του «παραδέχομαι, αναγνωρίζω»,

¹¹⁵ Harris (1993), 85. MacDowell (2003), 139.

¹¹⁶ Βλ. το πολύ ενδιαφέρον άρθρο του Harris (1993) για το *ἀποτίμημα*. Στη μελέτη του (σελ. 84-85), εμφατικά τονίζει ότι το *ἀποτίμημα* έχει τη σημασία της ασφάλειας για οφειλή που έχει δημιουργηθεί και οι *ὄροι* που έχουν τοποθετηθεί πάνω από το σπίτι αποτυπώνουν αυτό το «χρέος». Αντιτίθεται έντονα στο Wolff, ο οποίος ακολουθώντας τον Paoli, διατείνεται ότι το σπίτι δόθηκε ως *datio in solutum* και ότι χρηματικά εκτιμήθηκε ως μέρος της προίκας. Το βασικό επιχείρημα του Harris είναι ότι η *τίμησις* και το *ἀποτίμημα* αποτελούν δύο διαφορετικές διαδικασίες που δεν πρέπει να συγχέονται και αποδίδονται με διαφορετικά ρήματα και ουσιαστικά.

καθώς ο Λεωκράτης και όχι ο Πολύευκτος ήταν αυτός που ήρθε σε επίσημη συμφωνία με τον ομιλητή για την υπολειπόμενη προίκα. Η ενέργεια που ανέλαβε ως απότοκο της αναγνώρισης της οφειλής του ήταν αυτή της προσφοράς του σπιτιού ως *ἀποτιμήματος*. Μετά την προσκόμιση των μαρτυριών, ο ομιλητής επικαλείται τον νόμο ως το σημαντικότερο αποδεικτικό μέσο (7 «ἔτι μείζον ἢ ἰσχυρότερον ἔχων εἰς ὑμᾶς κατέστην ἢ τὸν νόμον» / το πιο ισχυρό επιχείρημα με το οποίο εμφανίζομαι ενώπιον σας δεν είναι παρά ο νόμος), ο οποίος ρητά απαγόρευε να λαμβάνουν χώρα αγωγές για αγαθά που χρησίμευαν ως *ἀποτίμημα*. Σε μια προσπάθεια να πλήξει την εικόνα του Σπουδία, τον προβάλλει ως έναν μη νομοταγή πολίτη που διαφωνεί με τις νομικές προβλέψεις (7 «πρὸς τοῦτο τὸ δίκαιον ἤκει Σπουδίας ἀμφισβητήσεων» / Ο Σπουδίας έχει έρθει για να αμφισβητήσει το δίκαιο).

Ακριβώς στο κέντρο του λόγου (14-16), επανέρχεται στο ζήτημα των μαρτύρων με έναν πιο αναλυτικό τρόπο επιμένοντας και αξιοποιώντας τρία σημεία¹¹⁷. Πρώτον, επρόκειτο για κοινούς φίλους και των δύο αντιδίκων («βουλομένων τῶν φίλων» / επειδή ήθελαν οι φίλοι, «τῶν κοινῶν ἀμφοτέροις καὶ φίλων ὄντων»/ ήταν κοινοί φίλοι και των δυο μας) που, κατά δεύτερον, ήταν παρόντες σε όλα τα σημαντικά γεγονότα που έλαβαν χώρα και αφορούσαν την υπόθεση («τῶν παραγεγεννημένων ἅπασι τούτοις» / παρευρίσκονταν σε όλα ανεξαιρέτως τα γεγονότα) και ως εκ τούτου γνώριζαν τα πάντα (15 «τοὺς εἰδότας ἅπαντα ταῦτα» / γνώριζαν όλα ανεξαιρέτως). Αυτό που διαφαίνεται είναι ότι οι κοινοί φίλοι-μάρτυρες, που καθίσταντο οι πλέον αρμόδιοι και γνώστες των συμβάντων, ανέλαβαν πρωτοβουλίες για συμβιβασμό των δύο πλευρών. Ίσως αυτός ο συμβιβασμός είχε την μορφή μιας άτυπης, ιδιωτικής διαιτησίας, καθώς στη συνέχεια γίνεται λόγος για ὅρκο των μαρτύρων, όταν υπέβαλαν τις προτάσεις τους (15 «τότε δ' ἂν ὁμόσαντας ἄλλο τι γινῶναι περὶ αὐτῶν» / αν τότε, μετά τον ὅρκο που είχαν δώσει, είχαν αποφασίσει διαφορετικά γι' αυτά). Το ότι Σπουδίας δεν αποδέχτηκε κανενός είδους συμβιβασμό υποδηλώνει εμμέσως πλην σαφώς ότι οι αποφάσεις-προτάσεις των φίλων τους ευνοούσαν περισσότερο τον ομιλητή («Καίτοι τίνες ἂν ἄμεινον καὶ τῶν τούτου καὶ τῶν ἐμῶν ἐγκλημάτων τὰ μηδὲν ὄντ' ἐξήλεγξαν τῶν παραγεγεννημένων ἅπασι τούτοις,.... **ἀλλὰ** δῆλον ὅτι τούτῳ ταῦτ' οὐκ ἐλυσιτέλει, φανερώς ὑπ' αὐτῶν ἐξελεγχομένῳ τοῦτον τὸν τρόπον λαβεῖν

¹¹⁷ Αντίστοιχα, και στον Δημ.30 το ζήτημα των μαρτύρων τοποθετείται στο κέντρο του λόγου του (18-24) και με την χρήση πιθανολογικών συλλογισμών εξαίρεται πόσο σημαντική είναι η παρουσία τους σε μια συναλλαγή, όπως αυτή της προικοδότησης, από την μπορεί να προκύψει δικαστική διαφορά. Στον συγκεκριμένο λόγο, η έλλειψη μαρτύρων κατά την παροχή προίκας από τον Ονήτορα στον Αφοβο αποτελεί απόδειξη, κατά τον ομιλητή, ότι η προίκα δεν παραχωρήθηκε ποτέ.

διάλυσιν./ Και όμως ποιοι θα μπορούσαν καλύτερα να διευθετήσουν/ερευνήσουν τις δικές μου και δικές του κατηγορίες από αυτούς που ήταν παρόντες σε όλα ανεξαίρετως τα γεγονότα;...Αλλά είναι φανερό πως αυτό δεν τον συνέφερε, να εξεταστεί δηλαδή φανερά από αυτούς και με αυτό τον τρόπο να επέλθει συμφωνία). Αξιοποιώντας ρητορικά τον όρκο που είχαν δώσει οι μάρτυρες κατά την προσπάθεια συμβιβασμού τους («τότε δ' ἂν ὁμόσαντας»), πιθανολογικά ο ομιλητής οδηγείται στο συμπέρασμα ότι αυτοί δε θα έθεταν στην παρούσα δίκη τον εαυτό τους σε κίνδυνο καταθέτοντας υπέρ του ομιλητή. («**νυνὶ μὲν ὑποκινδύνους** αὐτοὺς καθιστάντας ἐμοὶ μαρτυρεῖν» / οι ίδιοι τώρα θα διακινδύνευαν καταθέτοντας ως μάρτυρες υπέρ μου). Ο κίνδυνος για τον οποίο γίνεται μνεία αφορά στην πιθανότητα να κατηγορηθούν για ψευδομάρτυρες σε περίπτωση που παρείχαν ψευδείς μαρτυρίες¹¹⁸, όπως προκύπτει και από την εκ νέου μνεία στο ζήτημα της ψευδομαρτυρίας στη συνέχεια του λόγου (16 «ἀλλὰ κινδυνεύειν τῶν ψευδομαρτυρίων, εἰ μὴδὲν τῶν γενομένων μαρτυροῖεν» / θα κινδύνευαν να κατηγορηθούν για ψευδομάρτυρες, αν δεν κατέθεταν αυτά που συνέβησαν).

Κι ενώ στην 14 και 15 ο ομιλητής αναφέρεται με τρόπο γενικό στις κατηγορίες και τα «γεγόμενα» μεταξύ εκείνου και του Σπουδία, στην 16 μεταβαίνει από το γενικό στο συγκεκριμένο που αποτελεί τον βασικό πυρήνα της διαμάχης τους, δηλαδή το θέμα του αποτιμημένου σπιτιού («Περὶ μὲν γὰρ τῆς οἰκίας» / όσο αφορά την οικία). Επαναλαμβάνοντας όσα έχει ήδη αναφέρει στην 6, ο ομιλητής προτάσσει την ύπαρξη μαρτυριών όσων παρευρίσκονταν («τους παραγενομένους») στην εγγύη του και γνώριζαν («τοὺς εἰδότας») ότι έλαβε ελαττωμένο ποσό για προίκα, εκείνων που άκουγαν («τοὺς ἀκούοντας») ότι ο Πολύευκτος παραδεχόταν ότι του χρωστά και τέλος, όσων ήταν παρόντες («τοὺς...παραγενομένους») κατά την σύνταξη της διαθήκης. Η άμεση γνώση και επαφή των μαρτύρων με τα όσα διαδραματίστηκαν επιλέγεται υφολογικά/συντακτικά να αποδοθεί με την χρήση έναρθρων επιθετικών μετοχών.

Στο τελευταίο μέρος της *πίστεως* (25-28) ο ομιλητής επανέρχεται στο θέμα της προίκας επιχειρώντας να αντικρούσει ως ανυπόστατους και ψευδείς τους ισχυρισμούς του Σπουδία ότι αδικείται στο ζήτημα των χιλίων δραχμών. Στόχος του συγκεκριμένου χωρίου είναι να αποδειχθεί ότι ο Σπουδίας όχι μόνο έλαβε την ίδια προίκα με τον ομιλητή αλλά περισσότερη («οὐδὲν γὰρ ἔχων ἔλαττον ἀμφισβητεῖ πρὸς

¹¹⁸ Scafuro (2011), 97.

αὐτάς, ἀλλὰ πλέον, ὥς αὐτίχ' ὑμῖν ἔσται φανερόν.»/ γιατί, ενώ διαφωνεῖ ως προς τις αξιώσεις μου για τις χίλιες δραχμές, ἔχει λάβει ὄχι λιγότερα ἀλλὰ περισσότερα, ὅπως ἀμέσως θα σας καταστεί φανερό). Πριν προχωρήσει στην καταγραφή της προίκας που ἔλαβαν, ο ομιλητής προβαίνει σε μια μικρή παρέμβαση λαμβάνοντας υποθετικά ως δεδομένο ὅτι οἱ ισχυρισμοὶ του Σπουδία ἐδράζονται στην ἀλήθεια. Ἀκόμα και στην περίπτωση που ο Σπουδίας ἔλαβε μικρότερη προίκα, ο ομιλητής υπογραμμίζει, επικαλούμενος το (26) «ὄφελός τι τῶν νόμων» (ἡ ωφέλεια που ἀπορρέει ἀπὸ τοὺς νόμους), ὅτι ἔχει κάθε δικαίωμα να λάβει την προίκα που εἶχε συμφωνηθεῖ («οὐ δῆπου δίκαιον ἐμὲ τὴν ὁμολογηθεῖσαν προίκα μὴ λαβεῖν/ δεν εἶναι, βέβαια, δίκαιο να μην πάρω την προίκα που ἔχει συμφωνηθεῖ). Δεύτερον, ο Πολύευκτος εἶχε κάθε δικαίωμα να δώσει στη μια του κόρη μεγαλύτερη προίκα συγκριτικά με την ἄλλη χωρίς να παρεμποδιστεῖ ἀπὸ κάποιον («οὐδέ γε τὸν Πολύευκτον,... διακωλυθῆναι νῦν»). Ἀπὸ τον συγκεκριμένο συλλογισμό, διαφαίνεται, ἐπομένως, ὅτι ἓνας πατέρας μποροῦσε να προικοδοτῇ τις κόρες του με διαφορετικά ποσά.

Ἀφοῦ προσκομίζει στο δικαστήριο μαρτυρία σχετικά τοὺς ὅρους της *εκδόσεως* του γάμου του Σπουδία («Πρῶτον δ' ἐφ' οἷς ἐξέδοτο τούτῳ, λαβέ μοι τὴν μαρτυρίαν»/ Ἀρχικά, λάβε την μαρτυρία για τοὺς ὅρους με τοὺς οἰοῦντο ο Σπουδίας παντρεύτηκε), ο ομιλητής μνημονεύει διεξοδικά ἀπὸ τι ἐμπερικλειόταν ἡ προίκα που ἔλαβαν και οἱ δύο. Συγκεκριμένα, ἀναγὰγει σε βασικὸ σημεῖο της επιχειρηματολογίας του ὅτι ο Σπουδίας ἔλαβε προίκα σαράντα μινών και μέσα σ' αὐτὴν ἐμπεριέχονταν *ἐντιμημένα* (ἀντικείμενα τῶν ὁποίων ἡ χρηματικὴ του ἀξία ἐκτιμήθηκε) τα ρούχα και τα κοσμήματα της γυναίκας του ἀξίας χίλιων δραχμῶν (27 «**τούτῳ μὲν ἐν ταῖς τετταράκοντα μναῖς ἐνετιμᾶτο** τὰ χρυσία καὶ τὰ ἱμάτια τῶν χιλιῶν» / μέσα στις σαράντα μνες που πήρε υπολογίζονταν χρηματικά και τα χρυσαφικά και τα ἐνδύματα τῶν χιλιῶν δραχμῶν). Ἀντίθετα, στην δική του περίπτωση, οἱ δέκα μνες πληρώθηκαν ξεχωριστά ως παραπάνω οφειλή («**ἐμοὶ δ' αἱ δέκα μναὶ χωρὶς προσαπεδίδοντο**» / σε μένα, ὁμως, οἱ δέκα μνες δόθηκαν ξεχωριστά). Μέσα ἀπὸ τα ἀντιθετικά συμπλέγματα «τούτῳ - ἐμοὶ ,μὲν...δε, ἐν+δοτικη-χωρὶς, ἐνετιμᾶτο- προσαπεδίδοντο» τονίζεται ἐμφατικά ἡ διαφορά μεγέθους τῶν δύο προικῶν. Ὅπως ἐξηγείται, ὅταν ο Σπουδίας παντρεύτηκε τὴ σύζυγο του, ἐκεῖνη πήρε μαζί της τα ἐνδύματα και τα κοσμήματά της («τὰ χρυσία καὶ τὰ ἱμάτια») για την ἐπιστροφή τῶν ὁποίων ο Πολύευκτος εἶχε πληρώσει πάνω ἀπὸ χίλιες δραχμές στον Λεωχάρη (27 «ὧν ὁ Πολύευκτος προσαπέτεισεν τῷ Λεωκράτει πλεῖν ἢ χιλίας»/ για τα ὁποία ο Πολύευκτος πλήρωσε ἐπιπλέον στον Λεωκράτη παραπάνω ἀπὸ χίλιες δραχμές). Το γεγονός ὅτι ο

Πολύευκτος πλήρωσε για την επιστροφή των ενδυμάτων και των κοσμημάτων της κόρης τους μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτά δεν συμπεριλαμβάνονταν στη προίκα που του είχε προσφέρει και κυρίως δεν είχαν εκτιμηθεί χρηματικά, γιατί, στην αντίθετη περίπτωση, ο Λεωκράτης θα ήταν υποχρεωμένος να τα επιστρέψει μετά από το διαζύγιο του. Ίσως η παραπάνω πληρωμή προς τον Λεωκράτη αποτέλεσε ένα είδος χρηματικής αποζημίωσης για τη διάλυση της υιοθεσίας¹¹⁹. Εν συνεχεία, συγκρίνοντας τα αντικείμενα που έλαβαν και οι δύο από τον Πολύευκτο ξεχωριστά από την προίκα (27 «ἄπερ ἔπεμψέ μοι **χωρὶς τῆς προικός**» / όσα βέβαια μου έστειλε ξεχωριστά από την προίκα), ο ομιλητής μνημονεύει ότι αυτά ήταν παραπλήσια, εκτός από εκείνα των οποίων η χρηματική αξία είχε εκτιμηθεί για χίλια δραχμές («χωρὶς τῶν εἰς τὰς χιλίας **ἐναποτιμηθέντων**» / εκτός από αυτά που εκτιμήθηκαν για χίλιες δραχμές). Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα χειρόγραφα αντί για «ἐναποτιμηθέντων» παραδίδουν «ἀποτιμηθέντων», το οποίο διορθώθηκε από τον Gernet. Θα συμφωνήσω με τη διόρθωσή του, καθώς, αν αποδεχτούμε την γραφή των χειρογράφων, τότε τα ρούχα και τα κοσμήματα εκλαμβάνονται ως *ἀποτίμημα*, εγγύηση προς τον ομιλητή για τις 1000 δραχμές που του οφείλονταν. Αντίθετα, το ρήμα *ἐναποτιμάομαι* αναφέρεται σε είδη των οποίων η αξία τους έχει υπολογιστεί και, ως εκ τούτου, αποδίδει καλύτερα την επιχειρηματολογία του ομιλητή περί της ένταξης των ρούχων και των κοσμημάτων στην προίκα της γυναίκας του Σπουδία.

Στην 28 χρησιμοποιώντας το επίρρημα «εἰκότως» ο ομιλητής παραθέτει το συμπέρασμά του, που απορρέει από όσα προηγουμένως ανέφερε. Ταυτίζοντας τα ιμάτια και τα κοσμήματα που έλαβε η γυναίκα του Σπουδία που εμπερικλείονταν, σύμφωνα και με τις μαρτυρίες στην 26, στην προίκα και των οποίων είχε υπολογιστεί η χρηματική τους αξία με τα ρούχα και τα κοσμήματα για τα οποία ο Πολύευκτος είχε πληρώσει στον Λεωκράτη παραπάνω από χίλιες δραχμές, εξάγει πιθανολογικά το συμπέρασμα ότι η συνολική αξία της προίκας που έλαβε ο Σπουδίας είναι παραπάνω από σαράντα μνες. («Ὡστ' εἰκότως ἐν ταῖς τετταράκοντα μναῖς **ἐνετιμᾶτο** ταῦτα, ἄπερ ἀπετετεῖκει τῷ Λεωκράτῃ καὶ πλείω τῶν ἐμοὶ δοθέντων ἦν» // Επομένως, εύλογα μέσα στις σαράντα μνες υπολογίστηκε χρηματικά η αξία όσων η τιμή ακριβώς είχε πληρωθεί στον Λεωκράτη και άξιζαν περισσότερο από όσα μου δόθηκαν.). Η έρευνα έχει διχαστεί αναφορικά με την ειλικρίνεια του επιχειρήματος

¹¹⁹ Scafuro (2011), 101.

του ομιλητή και με το αν ο Σπυδίας έλαβε ή όχι μεγαλύτερο μερίδιο¹²⁰. Κατά τη γνώμη μου, είναι αρκετά δύσκολο να τοποθετηθεί κανείς με βεβαιότητα υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης. Σε ρητορικό επίπεδο, αναμφίβολα, εξυπηρετεί τον ομιλητή να ταυτίσει τα εκτιμημένα χρηματικά εξώπροικα που έλαβε ο Σπυδίας με τα ρούχα και τα κοσμήματα που πλήρωσε ο Πολύευκτος στον Λεωκράτη, ώστε να αυξηθεί το συνολικό ποσό της προίκας. Ένα σημείο που με προβληματίζει και ίσως με τείνει προς την άποψη του Wolff είναι η χρήση παθητικής φωνής αντί ενεργητικής στο ρήμα «ένετιμᾶτο», ενώ στη συνέχεια της περιόδου υποκείμενο στο ρήμα «ἀπετετεύκει» της δευτερεύουσας αναφορικής υπονοείται ο Πολύευκτος. Η χρήση παθητικής δημιουργεί αμφιβολίες για το αν ο ομιλητής και όχι η Πολύευκτος ήταν εκείνος που συμπεριέλαβε την αξία των εξώπροικων που ελήφθησαν από τον Λεωκράτη στη συνολική αξία της προίκας που έλαβε ο Σπυδίας. Βέβαια, στη συνέχεια της 28 παρουσιάζει την *απογραφή*, δηλαδή την καταγραφή της κατάστασης των περιουσιακών στοιχείων που βρίσκονταν στην κατοχή του Σπυδία και του μηνυτή και, παράλληλα, προσκομίζει την μαρτυρία των διαιτητών που δικαίωσε τους ισχυρισμούς του ομιλητή ότι ο Σπυδίας είχε περισσότερα χρήματα («μετὰ δὲ ταῦτα τὴν τῶν διαιτητῶν μαρτυρίαν, ἵν' ἴδωσιν ὅτι καὶ πολλῶ πλείω χρήματ' ἔχει» / μετά, όμως, από αυτά διάβασε τη μαρτυρία των διαιτητών, για να αντιληφθούν ότι ο Σπυδίας έχει πολύ περισσότερα χρήματα). Στον λόγο δεν έχει γίνει ανοιχτή μνεία σε διαιτησία ανάμεσα στους δύο αντιδίκους. Ίσως εδώ ο ομιλητής αναφέρεται στους συμβιβασμούς που επιχείρησαν οι κοινοί φίλοι τους και τους οποίους απέρριψε ο Σπυδίας. Στον *ἐπίλογο* (29-30), μνημονεύει ξεχωριστά μόνο το ζήτημα της προίκας, παραλείποντας κάθε αναφορά, έστω και επιδερμική, στις υπόλοιπες οικονομικές διαφορές τους. Ξαναθίγει το ζήτημα των φίλων- μαρτύρων, επαναλαμβάνοντας ότι ήταν παρόντες στα συμβάντα όπου εμπλέκεται αυτός και ο Σπυδίας, και γι' αυτό λένε την αλήθεια (29 «πᾶσιν γὰρ τούτοις παραγεγεννημένοι καὶ σαφῶς εἰδότες» / γιατί αυτοί παρευρίσκονταν σε όλα τα γεγονότα και σαφώς τα γνωρίζουν).

Καταληκτικά, αν και ο ομιλητής εγείρει αξιώσεις για διάφορα οικονομικά ζητήματα, δίνει ιδιαίτερο βάρος στην προίκα: και ποσοτικά θίγεται περισσότερο και τοποθετείται σε κρίσιμα σημεία του λόγου (*τάξις*). Η επιλογή του να πραγματευτεί πιο αναλυτικά το θέμα της προίκας συγκριτικά με τα υπόλοιπα εξηγείται, σε πρώτο επίπεδο, από το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος θεσμός έχαιρε γνήσιου σεβασμού από

¹²⁰ Βλ. Wolff (1944). 55-56, που θεωρεί ανεπιβεβαιωμένο το επιχείρημα του ομιλητή. Ο Schaps (1979), 104 διαφωνεί πλήρως μαζί του.

όλους τους Αθηναίους, συμπεριλαμβανομένων φυσικά και των δικαστών. Δεύτερον και σημαντικότερο, για την προικώα διαφορά ο ομιλητής διαθέτει τους περισσότερους μάρτυρες που τους αξιοποιεί υπέρ του. Υπερτονίζει την αλήθεια όσων έχουν καταθέσει επικαλούμενος ότι ήταν φίλοι και των δύο και παρόντες στα πιο σημαντικά γεγονότα που αφορούσαν την δικαστική τους διαμάχη. Το ότι αναγάγει τους μάρτυρες στο πιο ισχυρό χαρτί διαφαίνεται από την επιλογή του ρήτορα να εντάξει την αναφορά του στο ρόλο τους σε τρία διαφορετικά σημεία του λόγου (*διήγησις*, κέντρο της *πίστεως*, *ἐπίλογο*). Μια μαρτυρία που δεν προσκομίζεται και η οποία θα ενδυνάμωνε ακόμα περισσότερο τη θέση του ομιλητή είναι αυτή του Λεωκράτη, ο οποίος θα επιβεβαίωνε το ρόλο του ως εγγυητή και το όφελος του Πολύευκτου προς τον ομιλητή. Ίσως οι σχέσεις του με την οικογένεια του Πολύευκτου είχαν επιβαρυνθεί τόσο μετά τη διάλυση του γάμου και της υιοθεσίας του που δεν άφηναν περιθώρια στον ομιλητή να του ζητήσει να καταθέσει υπέρ του. Τέλος, από τον συγκεκριμένο λόγο, αποτυπώνεται με emphaticό τρόπο πόσο σημαντική ήταν η ύπαρξη μαρτύρων σε όλα τα γεγονότα αναφορικά με την *εγγύη*, την προικοδότηση, την *ομολογία* οφειλής προίκας, καθώς καθίσταντο ένα ισχυρό αποδεικτικό μέσο που χρησιμοποιούνταν ρητορικά από τον εκάστοτε προς όφελος του πελάτη του.

vi) Η προίκα ως μέσο παθοποιίας.

Δημοσθένης. Κατὰ Ἀφόβου ἐπιτροπῆς Α και Β

Ο νεαρός Δημοσθένης, μετά από δεκαετή επιτροπεία, μήνυσε τον Ἀφοβο, έναν από τους τρεις επιτρόπους που είχε ορίσει ο πατέρας του σε διαθήκη λίγο πριν πεθάνει για την επιμέλειά τους και για την διαχείριση της περιουσίας του. Υποστηρίζει ότι οι επίτροποι έπρεπε να του αποδώσουν περιουσία τριάντα ταλάντων, προβαίνοντας παράλληλα σε μια εκτενή μνεία των περιουσιακών στοιχείων που άφησε ο πατέρας του και αυτών που έλαβε με τη λήξη της επιτροπείας του και καταδεικνύοντας την φαύλη διαχείριση που άσκησαν. Μια από τις αδικίες που υπέστη ο Δημοσθένης αφορούν στο ζήτημα της προίκας: ο πατέρας του Δημοσθένη στην νεκρική του κλίνη όρισε στον Ἀφοβο να παντρευτεί τη γυναίκα του, δίνοντας του προίκα ογδόντα μνων και στον Δημοφόντα να παντρευτεί την κόρη του, μόλις ενηλικιώνόταν, με προίκα δύο ταλάντων (4-6). Ο Δημοσθένης διεκδικεί το ποσό της προίκας που προσέφερε ο πατέρας του, καθώς, όπως ισχυρίζεται, ο Ἀφοβος όχι μόνο δεν παντρεύτηκε ποτέ την μητέρα του, αλλά αντίθετα διατείνεται ότι δεν έλαβε ποτέ την προίκα (16). Αξιοποιεί ρητορικά την ύπαρξη *ὁμολογίας* του Αφόβου στους άλλους δύο συνεπιτρόπους ότι κατείχε την προίκα και τις μαρτυρίες για την *ὁμολογία* του Αφόβου.

Στους δύο λόγους είναι πολύ ενδιαφέρον να εξετάσουμε πώς ο θεσμός της προικοδότησης χρησιμοποιείται στον *ἐπίλογο* για τη διέγερση παθών, έντονων δηλαδή ψυχικών συγκινήσεων, που έχουν ως σκοπό να επηρεάσουν συναισθηματικά τους δικαστές. Ήδη πριν από τον *ἐπίλογο* (27.65), συνοψίζοντας τα προβλήματα που συσσωρεύτηκαν εξαιτίας της κακοδιαχείρισης της περιουσίας του πατέρα του, ο Δημοσθένης αναφέρεται στην αδερφή του, η οποία δεν θα έχει την προίκα που της αρμόζει (27.65 «Καὶ οὐδ' ἡσχύνθησαν, εἰ μὴ ἡλέησαν, τὴν ἐμὴν ἀδελφήν, εἰ δυοῖν ταλάντοις ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἀξιοθεῖσα, μηδενὸς τεύξεται τῶν προσηκόντων» / Και ούτε ντράπηκαν, αν δεν λυπήθηκαν, την αδερφή μου που δε θα έχει τίποτα από όσα της αρμόζουν, αν και προικοδοτήθηκε με δύο τάλαντα από τον πατέρα μου). Ο Δημοσθένης επιτείνει την αδικία εις βάρος της αδερφής του αναφορικά με «τα προσήκοντα» που θα πρέπει να λάβει η αδερφή του, χρησιμοποιώντας άρνηση σε δύο ρήματα με έντονη παθοποιητική, σημασιολογική χροιά («Καὶ οὐδ' ἡσχύνθησαν, εἰ μὴ ἡλέησαν» / και ούτε ντράπηκαν, αν δεν λυπήθηκαν). Η μνεία στην απουσία κάθε

οίκτου και ντροπής από τους επιτρόπους απέναντι σε μια ορφανή κοπέλα είναι πολύ πιθανό να επηρέαζε συναισθηματικά το ακροατήριο και κυρίως τους δικαστές, αν είχαν ειδικά αδερφή ή κόρη σε ηλικία γάμου¹²¹.

Στο κλείσιμο του λόγου(69), με αριστοτεχνικό τρόπο ο Δημοσθένης φαντάζεται τις αντιδράσεις του πατέρα του σε περίπτωση που ζούσε, χρησιμοποιώντας το πέμπτο είδος των υποθετικών λόγου που δηλώνει την απλή σκέψη του λέγοντος. Ο πατέρας του, λοιπόν, θα αναστέναζε, αν έβλεπε ότι ο γιος του εξαιτίας των προικίων και των άλλων δωρεών που είχε εμπιστευθεί στους επιτρόπους κινδύνευε με *ἐπωβελία*, δηλαδή με χρηματική ποινή που πλήρωνε ο ενάγων στον εναγόμενο, αν έχανε τη δίκη και δεν είχε με το μέρος του ούτε το ένα πέμπτο των ψήφων («**Μέγα δ' ἂν** οἶμαι **στενάξαι** τὸν πατέρ' ἡμῶν, **εἰ αἰσθοίτο** .. τὸν αὐτοῦ υἱὸν ἐμὲ κινδυνεύοντα» / Θεωρώ ότι πολύ θα αναστέναζε ο πατέρας μας, αν αντιλαμβανόταν...ότι ο εγώ, ο γιος του, κινδυνεύω). Στη συνέχεια, αναφέρεται στην αντίστοιχη συναισθηματική αντίδραση του πατέρα του σχετικά με την προίκα που κατακρατούσε ο Ἀφοβος, αντιπαραβάλλοντας την στάση άλλων πολιτών που προκίζουν κόρες άπορων συγγενών και φίλων με εκείνη του Αφόβου, ο οποίος, αν και ήταν συγγενής του, αρνείται επί δέκα χρόνια να επιστρέψει την προίκα («**καὶ ἄλλους μὲν τινὰς ἤδη τῶν πολιτῶν** οὐ μόνον συγγενῶν, ἀλλὰ καὶ φίλων ἀνδρῶν ἀπορούντων θυγατέρας παρὰ σφῶν αὐτῶν ἐκδόντας, **Ἄφοβον δὲ** μηδ' ἦν ἔλαβεν προικ' ἐθέλοντ' ἀποδοῦναι, καὶ ταῦτ' ἔτει δεκάτῳ » / Και (ενν. θα αναστέναζε) βλέποντας αφενός κάποιους άλλους πολίτες να παντρεύουν από την ίδια τους την περιουσία κόρες όχι μόνο των συγγενών τους, αλλά και φίλων που δεν έχουν χρήματα, αφετέρου τον Ἀφοβο να μην θέλει να επιστρέψει την προίκα που έλαβε εδώ και δέκα χρόνια).

Αντίστοιχα, στον εκτενή *ἐπίλογο* του λόγου *Κατὰ Ἀφόβου Ἐπιτροπῆς Β* (απαντά στην απολογία του Αφόβου) το ρητορικό *πάθος* κορυφώνεται. Ο Δημοσθένης, ζητώντας από τους δικαστές την επίδειξη ευμενούς αντιμετώπισης και ευσπλαχνίας προς τον ίδιο, την αδερφή και την μητέρα του, μνημονεύει εκ νέου τα ποσά με τα οποία ο πατέρας προικοδότησε τις δύο γυναίκες της οικογένειας (19), εκλιπαρώντας με την χρήση προτρεπτικής υποτακτικής τους δικαστές να μην αδιαφορήσουν γι' αυτούς που υφίστανται αδικίες που δεν τους αξίζουν (19 «μηδὲ

¹²¹ Βλ. Δημ 40.56-7 όπου και πάλι στον *ἐπίλογο* ο ομιλητής απευθύνεται στους δικαστές και σε μια προσπάθεια να εγείρει τον οίκτο και την συμπόνια τους, ζητά παρακλητικά να μην τον αφήσουν αβοήθητο αφού, αν χάσει τη δίκη, δε θα έχει τα απαιτούμενα οικονομικά μέσα, για να προικίσει την αδερφή του που είναι σε ηλικία γάμου.

τὴν μητέρα κάμει καὶ τὴν ἀδελφὴν ἀνάξια παθόντας περιίδητε»/ Μὴν ἀδιαφορήσετε γιὰ τὴν μητέρα καὶ ἐμένα καὶ τὴν ἀδερφή που παθαίνουμε πράγματα που δὲν μας ἀξίζουν.). Στὴ συνέχεια, ἀφοῦ επικαλεστῇ τὸ δίκαιο, τὸν πατέρα του ἀλλὰ καὶ τὰ παιδιὰ καὶ τὶς γυναῖκες τῶν δικαστῶν (20), ἐστιάζει στὴν μητέρα του, ἡ ὁποία βρίσκεται στο σπίτι του καὶ ἀναμένει τὴ δικαίωση τους καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῆς κόρης τῆς ὡς ἀμεσὴ ἀπόρροια τῆς νίκης του γιου τῆς στὸν δικαστικὸ ἀγῶνα (21 «ἢ νῦν μὲν οἴεται τυχόντα με τῶν δικαίων παρ' ὑμῖν ὑποδέξεσθαι καὶ τὴν ἀδελφὴν ἐκδώσειν» αὐτὴ τώρα περιμένει ἀπὸ ἐσὰς νὰ με δικαιώσετε καὶ νὰ παντρέψω τὴν ἀδερφή μου). Στὴν περίπτωση που χάσει τὴ δίκη, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ συγκινήσει τοὺς δικαστῆς, ὁ Δημοσθένης με τὴ χρῆση ρητορικῆς ἐρώτησης τοὺς καλεῖ νὰ φανταστούν τὰ μελλοντικὰ συναισθήματα τῆς μητέρας του τόσο αναφορικά με τὴ στέρηση τῆς πατρικῆς κληρονομιάς καὶ τῆς ἀπώλειας τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ὅσο καὶ με τὴν ἀδυναμία νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἀδερφή τους λόγω τῆς φτώχειας στὴν ὁποία θὰ περιέλθουν (21 «εἰ δ' ὑμεῖς ἄλλο τι γνώσεσθε, ὃ μὴ γένοιτο,.. διὰ τὴν ἐσομένην ἀπορίαν;»). Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο χωρίο που πραγματεύεται τὰ πιθανὰ συναισθήματα τῆς μητέρας ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐκεῖνο του προηγούμενου λόγου (27.69), ὅπου μνημονεύεται ἡ υποθετικὴ ἀντίδραση τοῦ πατέρα, ἀν ὁ Δημοσθένης ἔχανε στὴ δίκη. Καὶ τὰ δύο ἀποσπάσματα ἀναλογικὰ τοποθετοῦνται στὸν *ἐπίλογο* καὶ ἡ διαφορὰ μεταξὺ τους ἐγκτεῖται στὸ ὅτι, ἐνῶ στὸν προηγούμενο λόγο ὁ ομιλητὴς «υποδεικνύει» τὴν ἀντίδραση τοῦ πατέρα (««Μέγα δ' ἂν οἴμαι στενάξαι»), στὸν παρόντα καλεῖ τοὺς δικαστῆς νὰ φανταστούν τὰ συναισθήματα τῆς μητέρας.

Ὅπως ἀναφέρει ὁ Κοϊντιλιανὸς στὴν *Institutio Oratoria* 6.2.29-31, γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση ὁ ομιλητὴς νὰ προκαλέσει με τὸν λόγο του ἐντονα πάθη πρέπει ὁ ἴδιος νὰ καταληφθεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ μεταδώσει εἰκόνες (*φαντασίαι*, *visiones*) γιὰ καταστάσεις τωρινές ἢ μελλοντικές, πρόσωπα καὶ δράσεις στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται. Ἐτσι ὁ Δημοσθένης, παρότι νεαρὸς καὶ ἀπειρὸς, μιλά με φυσικότητα καὶ συγκίνηση δημιουργώντας ζωντανές καὶ ἐναργεῖς εἰκόνες. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, μεταδίδει τὴν ἐντύπωση ὅτι βλέπει μπροστά του τὶς ἀντιδράσεις τοῦ πατέρα του στὸ ζήτημα τῆς διαχείρισης τῆς προίκας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, προκαλεῖ τοὺς δικαστῆς νὰ συμμετάσχουν στὴν *φαντασία* τοῦ ομιλητῆ με τὶς δικές τους αἰσθήσεις, γεννώντας με τὸ νου τους εἰκόνες με τὰ πιθανὰ συναισθήματα τῆς μητέρας του, ἀν ἔχανε τὴ δίκη. Με αὐτὸν τρόπο καὶ σὲ συνδυασμὸ με τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δικαστῆς εἴτε ὡς γιοὶ εἴτε ὡς ἀδερφοὶ εἴτε ὡς πατεράδες γνώριζαν τὴ σημασία τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας σὲ ἠθικοκοινωνικό

επίπεδο, ο Δημοσθένης προσπαθεί να τους ευαισθητοποιήσει «καλώντας» τους να μπουν στη θέση των γονιών του.

Κεφάλαιο Γ': Η χρήση της προίκας στη Νέα Κωμωδία

• Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστεί ο θεσμός της προίκας σε έργα της Νέας Κωμωδίας του Μενάνδρου¹²². Η Νέα Κωμωδία, που κυριάρχησε από το 320 π.Χ. και μετά, εκτόπισε τόσο την πολιτική όσο και τη μυθολογική κωμωδία και μεταλλάχθηκε σε ηθικό δράμα περιστρεφόμενο γύρω από οικογενειακά θέματα¹²³. Η πόλις ως πεδίο πολιτικών και δικαστικών αποφάσεων αφήνεται στο περιθώριο, ενώ πρωταρχικό ρόλο στην πλοκή διαδραματίζουν οι διαπλεκόμενοι μεταξύ τους *οίκοι* των οποίων τα μέλη ενδιαφέρονται για ιδιωτικά ζητήματα, όπως ο γάμος και το χρήμα, και όχι για πολιτικά θέματα¹²⁴. Κυριαρχούν οι ερωτικές πλοκές, οι ίντριγκες, οι παρεξηγήσεις, οι αναγνώσεις και η έμφαση στη διαγραφή χαρακτήρων και στον ρεαλισμό. Με βάση το τυπικό σχήμα της μενάνδρειας πλοκής, ο γιος μιας ευπόληπτης αστικής οικογένειας ερωτεύεται μια νεαρή κοπέλα, η οποία συνήθως είτε ανήκει στα χαμηλά οικονομικά στρώματα είτε αποσπάστηκε σε μικρή ηλικία από την οικογένειά της και ζει σε μια θέση (συνήθως ως εταίρα) που δεν προσιδιάζει στην πραγματική της ταυτότητα και καταγωγή¹²⁵. Το ζευγάρι θα πρέπει να ξεπεράσει μια σειρά από εμπόδια, μέχρι ο *κύριος* της κοπέλας και ο πατέρας του νέου να δώσουν τη συναίνεσή τους στον γάμο και να επέλθει το ευτυχισμένο τέλος¹²⁶.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, θα επιχειρηθεί να ερμηνευτεί πώς ο Μένανδρος αποτυπώνει και χρησιμοποιεί τον θεσμό της προίκας στις κωμωδίες του. Το ότι οι Αθηναίοι της εποχής του δεν έπαψαν να συνδέουν την προικοδοσία με τον γάμο και να την θεωρούν απαραίτητο στοιχείο του διαφαίνεται ξεκάθαρα στα έργα της Νέας Κωμωδίας όπου μετά την ολοκλήρωση του τυπικού της *εγγύης* έπεται η μνεία στην προίκα που δίνει ο κύριος της μελλοννυμφης στον μέλλοντα σύζυγό της¹²⁷. Μήπως, όμως, η προίκα εκτός από αυτή την τυπική αναφορά στο μέρος της *εγγύης* ενέχει, σε άλλα έργα περισσότερο και σε άλλα λιγότερο, και άλλες χρήσεις στον ηθικό κόσμο που πλάθει ο Μένανδρος; Αυτό το ερώτημα θα

¹²² Όλα τα παραθέματα χωρίων του Μενάνδρου ακολουθούν το κείμενο της έκδοσης του W.G. Arnott (1979-2000).

¹²³ Montanari (2017), 466.

¹²⁴ Patterson (1998), 222-4.

¹²⁵ Zimmermann (2013), 72.

¹²⁶ Blume (2014), 4.

¹²⁷ Δεκάζου-Στεφανοπούλου (2011), 65.

απασχολήσει το συγκεκριμένο κεφάλαιο, το οποίο θα επικεντρωθεί στα μενάνδρεια χωρία όπου γίνεται αναφορά στην προίκα και θα συνεξετάσει τόσο σε ποιες Πράξεις του έργου ο ποιητής πραγματεύεται το συγκεκριμένο θέμα όσο και τον τρόπο με τον οποίο λεκτικά το εκφέρει. Επιπροσθέτως, μια άλλη παράμετρος στην οποία θα εστιάσει το κεφάλαιο είναι αν και κατά πόσο διαφαίνονται στα χωρία κοινωνικές πρακτικές συνδεδεμένες με την προίκα ή το νομικό πλαίσιο που την αφορά¹²⁸.

- *Επιτρέποντες*

Κατά τη διάρκεια μιας νυκτερινής γιορτής, ένας νεαρός Αθηναίος, ο Χαρίσιος, βίασε την Παμφίλη και κατά την ερωτική συνεύρεσή τους η νέα του αφαίρεσε το δαχτυλίδι από το χέρι. Οι δυο τους, καιρό αργότερα, παντρεύτηκαν χωρίς να αναγνωρίσει ο ένας τον άλλον. Μετά την επιστροφή του από ένα ταξίδι στο εξωτερικό, ο Χαρίσιος πληροφορείται από τον δούλο του Ονήσιμο ότι η γυναίκα του κατά την απουσία του έφερε στον κόσμο ένα παιδί και το εγκατέλειψε. Αγνοεί, φυσικά, ότι το παιδί είναι δικό του και καρπός του τότε βιασμού. Εξοργισμένος αποφασίζει να εγκαταλείψει τη γυναίκα του και μετακομίζει στον φίλο του Χαιρέστρατο όπου επιδίδεται σε γλεντοκόπια μισθώνοντας την εταίρα Αβρότονον.

Το σωζόμενο μέρος της πρώτης πράξης εισάγεται με ένα υβριστικό ξέσπασμα του Σμικρίνη έναντι του γαμπρού του¹²⁹. Αγνοώντας παντελώς την αφορμή της συμπεριφοράς του, στρέφεται εναντίον του και τον κατηγορεί στον Χαιρέστρατο. Όπως διαφαίνεται από τους στίχους 127-129, αυτό που τον απασχολεί και τον εξοργίζει περισσότερο είναι οι σπατάλες παρά η απιστία του γαμπρού του. Στη συνέχεια (στ. 134-136), εμφανίζεται, όπως και σε όλα τα άλλα σημεία του έργου, εξαγριωμένος από την συμπεριφορά του γαμπρού του, ο οποίος προβαίνει σε πολυέξοδα γλέντια, σπαταλώντας την προίκα της γυναίκας του, ενώ κανονικά έπρεπε να θεωρεί τον εαυτό του δούλο απέναντί της («προίκα δὲ λαβὼν τάλαντα τέτταρ' ἀργύρου / οὐ τῆς γυναικὸς νενόμιχ' αὐτὸν οἰκέτην• / ἀπόκοιτός ἐστι• // Ενώ, όμως, πήρε για προίκα τέσσερα τάλαντα, δεν έχει πιστέψει ότι είναι

¹²⁸ Για το ζήτημα του μεγέθους των προικόν που συναντάμε στον Μένανδρο βλ. τα Συμπεράσματα της εργασίας.

¹²⁹ Zimmermann (2013), 258.

υπηρέτης της γυναίκας του. Κοιμάται χωριστά από το κρεβάτι τους.). Αναμφίβολα, η προίκα των τεσσάρων ταλάντων συνιστά ένα τεράστιο ποσό, το οποίο κατατάσσει τον Σμικρίνη στην κατηγορία των ευκατάστατων Αθηναίων. Ο Μένανδρος εντέχνως δημιουργεί κωμική αντίθεση ανάμεσα σε αυτό το τεράστιο ποσό και την τσιγκουνιά που διακατέχει τον Σμικρίνη. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ο Χαρίσιος μαθαίνοντας για την απιστία της Παμφίλης, ενώ είχε κάθε δικαίωμα να την χωρίσει, γίνεται *ἀπόκοιτος*. Αυτή η επιλογή του ίσως σχετίζεται με το θέμα της προίκας, καθώς, αν την έδωχνε, ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει μαζί της και ολόκληρη την προίκα, την οποία έχει σπαταλήσει σε μεγάλο βαθμό¹³⁰.

Σύμφωνα με τον τρόπο σκέψης και αντίληψης του Σμικρίνη, αυτό το υπέρογκο ποσό απέτυχε να παράσχει ασφάλεια στην κόρη του και να λειτουργήσει αποτρεπτικά από ένα ενδεχόμενο παραστράτημα του συζύγου. Εδώ διαφαίνεται ξεκάθαρα η αντίληψη κάποιων Αθηναίων ότι ένα μεγάλο ποσό προίκας καθιστούσε τον άνδρα δούλο και τον περιόριζε σε κατώτερη θέση έναντι της γυναίκας¹³¹. Μάλιστα η σύνδεση μιας τεράστιας προίκας με μια υποδεέστερη έως δουλική θέση του άνδρα αποτελεί επανερχόμενο θέμα σε ποιητές της Μέσης Κωμωδίας, όπως ο Αντιφάνης, ο Αναξανδρίδης και ο Άλεξις¹³². Αξίζει να σημειωθεί ότι έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στο συγκεκριμένο χωρίο η λέξη *οϊκέτης* δεν φέρει το σημασιολογικό φορτίο του δούλου αλλά του συζύγου, επομένως ότι ο Σμικρίνης αναφέρεται στο καθήκον της συνόικησης που έχει ο σύζυγος και ενοχλείται από το γεγονός ότι ο γαμπρός του είναι *ἀπόκοιτος*¹³³. Το γεγονός ότι ο Σμικρίνης εμφανίζεται να ενδιαφέρεται μόνο για το ζήτημα της προίκας, χωρίς να τον απασχολεί ο λόγος που ο γαμπρός του εγκατέλειψε την κόρη του και χωρίς να επιχειρεί να συμφιλιώσει το ζευγάρι, με αποθαρρύνει από το να υιοθετήσω τη συγκεκριμένη ερμηνεία. Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, το μοτίβου του υπόδουλου συζύγου λόγω πλουσιοπάροχης προίκας συνιστά κοινό τόπο σε αρκετά κωμικά αποσπάσματα.

Κι ενώ ήδη από την τέταρτη πράξη ξεκαθαρίζεται η παρεξήγηση ανάμεσα στο ζευγάρι μέσω της αναγνώρισης του έκθετου μωρού, στην πέμπτη και τελευταία πράξη ο Σμικρίνης είναι ο μόνος που αγνοεί την αλήθεια. Κατά τον διάλογό του

¹³⁰ Furley (2009), 27-8.

¹³¹ Ireland (2010), 212, Furley (2009), 130.

¹³² Βλ. Αναξανδρίδης απ. 53.4-6, Άλεξις απ. 150, Αντιφάνης απ. 270.

¹³³ Martina (2000), 62.

με την έμπιστη γριά δούλη του Σωφρόνη στη δεύτερη σκηνή της πέμπτης πράξης, εμμένει στο να επιδεικνύει ενδιαφέρον μόνο για την κατασπατάληση της προίκας (ἀλλ' ἢ περιμένω καταφαγεῖν τὴν προῖκά μου / τὸν χρηστὸν αὐτῆς ἄνδρα καὶ λόγους λέγω / περὶ τῶν ἑμαυτοῦ; // Αλήθεια, να περιμένω να καταφάει την προίκα μου ο έντιμος άντρας της και να μιλά για τα δικά μου συμφέροντα;). Με την χρήση ρητορικής ερώτησης και του απαρεμφάτου «καταφαγεῖν» χρωματίζεται με μεταφορικό και κωμικά υπερβολικό τρόπο η αγωνία και η αγανάκτηση του Σμικρίνη αναφορικά με το ζήτημα της προίκας. Παράλληλα, η χρήση του «μου» από τον Σμικρίνη ίσως υποδηλώνει ότι ακόμα και κατά τη διάρκεια του γάμου ο Σμικρίνης θεωρούσε ότι η προίκα του ανήκε. Πρόκειται κυρίως για κωμική υπερβολή που δείχνει την τεράστια φιλαργυρία του Σμικρίνη και όχι για μια αυθεντική λεπτομέρεια της πραγματικότητας. Αντίθετα, το ότι ο Σμικρίνης βιάζεται να λάβει πίσω την προίκα, επειδή φοβάται ότι ο γαμπρός του θα την σπαταλήσει όλη υποδεικνύει ότι ο άνδρας είχε δικαίωμα να την διαθέσει¹³⁴. Τελευταία μνεία στη προίκα συναντάται από τον δούλο Ονήσιμο λίγους στίχους παρακάτω, όταν ο Σμικρίνης χτυπά την πόρτα του σπιτιού (στ.1078-1079 «τίς ἐσθ' ὁ κόπτων τὴν θύραν; ὦ, Σμικρίνης / ὁ χαλεπός, ἐπὶ τὴν προῖκα καὶ τὴν θυγατέρα / ἤκων.» // Ποιος είναι αυτός που χτυπά την πόρτα; Α, ο Σμικρίνης, ο δύστροπος έχει έρθει για την προίκα και την κόρη του.). Ακόμα και ο δούλος αντιλαμβάνεται ότι στον αξιακό κώδικα του Σμικρίνη το χρήμα είναι εκείνο που διαδραματίζει τον πιο βασικό ρόλο. Γι' αυτό, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι στον εμπρόθετο προσδιορισμό, που εκφράζει κίνηση/σκοπό, προτάσσει την προίκα και μετά την κόρη.

Συμπερασματικά, θεωρώ πως οι *Επιτρέποντες* είναι ένα ακόμα έργο στο οποίο η χρήση της προίκας συντελεί στην ηθογράφηση των χαρακτήρων (κυρίως του πατέρα και δευτερευόντως της κόρης). Συγκεκριμένα, ο Σμικρίνης από την αρχή ως το τέλος του έργου σκιαγραφείται ως ο τσιγκούνης αλλά πλούσιος (μιας και έδωσε τέσσερα τάλαντα για προίκα) πατέρας της κοπέλας. Δεν ενδιαφέρεται για την συναισθηματική πλευρά του γάμου αλλά μόνο για την οικονομική πτυχή του. Στην αρχή της τέταρτης πράξης, όπου συναντάμε το διάλογο πατέρα και κόρης, ο Σμικρίνης προσπαθεί ανεπιτυχώς να την πείσει να επιστρέψει κοντά του. Όμως, η κοπέλα αποτελεί ως χαρακτήρας το αντίθετο άκρο του πατέρα της.

¹³⁴ Schaps (1979), 75.

Αντιστέκεται σθεναρά και αψηφά τις οικονομικού τύπου ανησυχίες του πατέρα της και με την στάση της αποδεικνύει ότι είναι αφοσιωμένη στον άνδρα της και τον αγαπά περισσότερο από τα χρήματά της. Δεν χρησιμοποιεί, εν αντιθέσει με τον πατέρα της, το μεγάλο ποσό προίκας ως μέσο «εκβιασμού» ή εξουσίας εις βάρος του συζύγου της.

Μια άλλη πτυχή που μου προκαλεί αρκετό ενδιαφέρον είναι ότι ο Σμικρίνης πουθενά στο έργο δεν απειλεί με *δίκην προικός* τον γαμπρό του ή γενικότερα δεν επικαλείται το νομικό πλαίσιο για την επιστροφή της προίκας. Ίσως αυτό οφείλεται στο ότι το ζευγάρι δεν έχει χωρίσει, οπότε και ο Σμικρίνης δε θα μπορούσε να κινήσει έναν τέτοιο δικαστικό αγώνα¹³⁵. Επίσης, δεν ασκεί το δικαίωμα που ο νόμος παραχωρούσε για *αφαίρεση* της κοπέλας¹³⁶. Η απάθεια του Σμικρίνη ως προς την επίκληση ή την εφαρμογή των νομίμων δικαιωμάτων του αποτελεί ένα από τα παραδείγματα από τα οποία διαφαίνεται ότι ο Μένανδρος δεν ενδιαφέρεται να μεταφέρει ή να παρουσιάσει στο έργο του νομικές λεπτομέρειες οικογενειακού δικαίου, όταν δεν το επιβάλλει απαραίτητως η πλοκή της εκάστοτε κωμωδίας¹³⁷. Στη συγκεκριμένη κωμωδία, η εμμονή του φιλόγυρου πατέρα στο ζήτημα της προίκας «τιμωρείται» από τον Μένανδρο, καθώς είναι ο μοναδικός χαρακτήρας που μέχρι τέλους -από όσα μπορούμε να ανασυνθέσουμε- παραμένει στην άγνοια και στο περιθώριο ζητώντας την επιστροφή της προίκας¹³⁸. Τόσο οι υπόλοιποι χαρακτήρες (από τη τέταρτη πράξη) όσο και οι θεατές γνωρίζουν και αντιλαμβάνονται την ανούσια οργή του Σμικρίνη και με αυτό τον τρόπο διακωμωδείται ο χαρακτήρας του.

¹³⁵ Furley (2009), 27-28.

¹³⁶ Martina (2016), 103.

¹³⁷ Brown (1983), 412-420.

¹³⁸ Furley (2009), 245.

- **Δύσκολος**

Στον *Δύσκολο*, ο Σώστρατος, γιος ενός πλούσιου γαιοκτήμονα, ερωτεύεται με τη θεϊκή παρέμβαση του Πάνα την κόρη του γεωργού Κνήμωνα, ο οποίος όντας δύστροπος περνά μια φτωχική ζωή στο αγρόκτημά του μαζί με την κόρη και τη γριά υπηρέτριά του, απομονωμένος από όλους τους ανθρώπους. Όταν οι προσπάθειες του νεαρού ερωτευμένου να προσεγγίσει ο ίδιος τον Κνήμωνα και να αντλήσει πληροφορίες για την κοπέλα αποβαίνουν άκαρπες, ο νέος στρέφεται προς τον Γοργία, τον ετεροθαλή αδερφό της, προκειμένου να εξασφαλίσει την βοήθειά του.

Την πρώτη μνεία στον θεσμό της προίκας την συναντάμε στη δεύτερη πράξη του έργου, όταν ο Σώστρατος διαβεβαιώνει τον Γοργία για τα αγνά συναισθήματά του (στ. 306-9 «ἐγὼ γάρ, ὦν ἐλεύθερος, βίον / ἱκανὸν ἔχων, ἔτοιμός εἰμι **λαμβάνειν / αὐτὴν ἄπροικον**, πίστιν ἐπιθείς διατελεῖν στέργων. // Γιατί εγώ, όντας ελεύθερος, έχω αρκετή περιουσία, είμαι πρόθυμος να την πάρω για γυναίκα χωρίς προίκα, δίνοντάς της διαβεβαίωση ότι διαρκώς θα την αγαπώ.). Η απροθυμία του νέου για προίκα είναι ένα δραματουργικό τέχνασμα μέσω του οποίου εξαίρονται οι ειλικρινείς προθέσεις της προσέγγισης του και η αγάπη του για την κοπέλα¹³⁹. Παράλληλα, όπως και σε κάποιους δικανικούς λόγους, έτσι και εδώ, διαφαίνεται ότι ήταν δυνατόν να λάβει χώρα γάμος χωρίς την παροχή προίκας. Τα λόγια του Σώστρατου πείθουν εν τέλει τον επιφυλακτικό Γοργία να επηρεάσει τον Κνήμωνα υπέρ του νεαρού ερωτευμένου.

Η αναφορά στο θέμα της προίκας επανέρχεται δυναμικά στην τέταρτη πράξη της κωμωδίας. Βρισκόμαστε χρονικά μετά τη διάσωση του μισάνθρωπου Κνήμωνα από τον Γοργία, η οποία αποτελεί ένα κομβικό σημείο ως προς την εξέλιξη των γεγονότων, καθώς μετά από αυτό το γεγονός μεταστρέφεται απροσδόκητα ο χαρακτήρας του ιδιότροπου γέροντα¹⁴⁰. Ο δύστροπος άνθρωπος μεταβάλλει ριζικά τη στάση του και τον τρόπο με τον οποίο αξιολογούσε τους συνανθρώπους και τη ζωή γενικότερα. Ενεργώντας ως ένας μέσος Αθηναίος της κλασικής εποχής, υιοθετεί τον Γοργία μεταβιβάζοντας του το δικαίωμα διαχείρισης της περιουσίας του και ορίζοντάς τον *κύριο* της κόρης του και πλέον αρμόδιο να μεριμνήσει για την αποκατάστασή της (στ.732-3 «τήνδε σοι παρεγγῶ ἄνδρα δ' αὐτὴ πόρισον» // Και

¹³⁹ Ireland (1995), 136.

¹⁴⁰ Zimmermann (2013), 236.

αυτήν εδώ σου την εμπιστεύομαι· Άνδρα βρες για αυτή.). Στη συνέχεια, προσφέρει το μισό κτήμα του για προίκα στην κόρη του, το οποίο, όπως πληροφορούμαστε αργότερα, αξίζει ένα τάλαντο, ενώ το υπόλοιπο μισό το αφήνει στη διαχείριση του Γοργία (στ. 737-9: **τοῦ κτήματος /ἐπιδίδου σὺ προῖκα** τοῦμοῦ διαμετρήσας **θῆμισυ**,τα[ὸ] δ' / ἕτερον λαβὼν διοίκει κάμῃ καὶ τὴν μητέρα. // Αφού μετρήσεις και διαιρέσεις το κτήμα μου, δώσ' της το μισό για προίκα, και αφού λάβεις το άλλο το μισό, προνόησε και για μένα και για την μητέρα σου). Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι απουσιάζει εντελώς κάποια νύξη ή προτροπή του Κνήμωνα προς τον Γοργία για χρηματική εκτίμηση του κτήματος (*τίμησις*), από τη στιγμή που αυτό αποτελούσε ακίνητη περιουσία και θα συνιστούσε την προίκα της κοπέλας.

Πως μπορεί να ερμηνευτεί εδώ η μνεία στην προίκα; Θεωρώ πως πρέπει να εντάξουμε την ερμηνευτική μας προσέγγιση στην αλλαγή της στάσης και της κοσμοθεωρίας του Κνήμωνα. Μετά το ατύχημα αναθεωρεί εντελώς τον τρόπο ζωής του και το μεγάλο -για τα δεδομένα του χαρακτήρα του- ποσό που προσφέρει για προίκα στην κόρη του αποτυπώνει με emphatic τρόπο τη ριζική μεταβολή του χαρακτήρα του. Γίνεται ευαίσθητος και δίκαιος τόσο απέναντι στην κοπέλα όσο και απέναντι στον Γοργία, που μέχρι πρότινος αντιπαθούσε. Η παροχή ενός ταλάντου ως προίκας υποδεικνύει τη γενναιοδωρία του και την ιδιαίτερη σχέση που έχει με την κόρη του (περνούσαν πολλές ώρες μαζί δουλεύοντας στο κτήμα), την οποία και εμπράκτως αναγνωρίζει¹⁴¹. Πριν από το ατύχημα, ο Κνήμων είχε συνειδητά επιλέξει τη ζωή του αγροίκου, που είναι εχθρός των ανέσεων, λάτρης της φειδούς και αντιστέκεται σε κάθε πολυτέλεια. Τα δύο τάλαντα που είχε για περιουσία μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε αυτή την κατ'επιλογή στάση ζωής: η περιουσία του είναι τέτοιου μεγέθους, που αναντίρρητα δεν αντικατοπτρίζει έναν τυπικό Αθηναίο γεωργό που δουλεύει μόνος του στα χωράφια και δεν τον κατατάσσει στα φτωχά οικονομικά στρώματα της Αθήνας του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴². Αντίθετα, είναι τέτοια, που θα του επέτρεπε να ζει χωρίς στερήσεις και με οικονομική ανεξαρτησία. Όμως, ο Μένανδρος επιδιώκει να καταστήσει σαφές στο κοινό ότι ο Κνήμων επέμενε να ζει ως φτωχός από επιλογή. Παράλληλα, το γεγονός ότι ο Κνήμων δίνει τη μισή περιουσία του ως προίκα αποτελεί μια κωμική υπερβολή, προκειμένου να τονιστεί η μεταβολή του χαρακτήρα του, διότι δεν ήταν καθόλου συχνό να προικοδοτούνται οι

¹⁴¹Zagagi (1994), 102.

¹⁴²Handley (1965), 278.

κόρες –ακόμα και των πλουσίων οικογενειών- με τόσο μεγάλο αναλογικά ποσοστό από την περιουσία του πατέρα τους.

Στο τέλος της τέταρτης πράξης, μετά την αναγνώριση της εσφαλμένης συμπεριφοράς του από τον Κνήμωνα, δεν υπάρχει πλέον καμία τροχοπέδη για τον Σώστρατο και την νεαρή κοπέλα, και έτσι λαμβάνει χώρα η διαδικασία της *εγγύης* μεταξύ των δύο νέων, την οποία αναλαμβάνει ο Γοργίας ως *κύριος* της αδερφής του (στ. 761-3 «τοιγαροῦν ἔγωγέ σ[ο]ι / ἐγγυῶ, δίδωμι πάντων [τῶ]ν θεῶν ἐναντίον / ενεγκεινος † δίκαιόν ἐστι π.[.]θη, Σώστρατε.» / Ἐτσι λοιπόν, Σώστρατε, εγώ σου την παραδίδω ενώπιον όλων των θεών και σου φέρνω ό,τι είναι δίκαιο.). Κατά την *εγγύη*, επί σκηνής είναι παρόντες μόνο ο Γοργίας, ο Κνήμων και ο Σώστρατος, ενώ απουσιάζει παντελώς η κοπέλα. Η απουσία της δεν θα πρέπει να προβληματίσει ιδιαίτερα, καθώς δεν ήταν υποχρεωτικό από νομικής πλευράς να είναι η γυναίκα παρούσα στην *εγγύη* ή να συναινεί αναφορικά με τον σύζυγο που ο *κύριος* της έχει επιλέξει για την ίδια, ούτε καν να γνωρίζει ότι επρόκειτο να παντρευτεί¹⁴³. Η συγκεκριμένη *εγγύη* έχει, ωστόσο, κάποιες ιδιαιτερότητες, στις οποίες πρέπει να εστιάσουμε. Πρώτον, δεν μνημονεύεται ούτε το ποσό της προίκας ούτε το τυπικό ρήμα για την παροχή προίκας (*ἐπιδίδωμι*). Αυτό ίσως μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι, όπως φάνηκε και προηγουμένως, ο Σώστρατος ποτέ δεν ενδιαφέρθηκε για την οικονομική πτυχή του γάμου του με την κοπέλα αλλά μόνο για την ίδια. Ἐτσι, ο Γοργίας δεν θεωρεί απαραίτητο να αναφερθεί συγκεκριμένα στην πρακτική της προικοδότησης και αντ' αυτού επιλέγει την απρόσωπη και πιο γενική έκφραση «δίκαιόν ἐστι». Δεύτερον, απουσιάζουν οι μάρτυρες: οι μόνοι μάρτυρες, κατά τον Γοργία, είναι οι θεοί αλλά στην ουσία το κοινό της θεατρικής παράστασης¹⁴⁴. Εδώ, ο Μένανδρος με χιουμοριστικό τρόπο μνημονεύει μια συνήθη κοινωνική πρακτική, την παρουσία μαρτύρων κατά την *εγγύη* και την προικοδότηση. Όμως, ως μάρτυρες εδώ επικαλείται τους θεούς. Μια τέτοια απροσδόκητη μνεία και επίκληση στους θεούς ως μάρτυρες της προικοδότησης πιθανώς, όταν η θεατρική παράσταση θα παιζόταν στην Αττική, θα προκαλούσε το γέλιο των Αθηναίων θεατών, οι οποίοι θα περίμεναν -με βάση το τι συνέβαινε στην πραγματικότητα- ο Γοργίας να μνημονεύσει για μάρτυρες συγγενείς, φίλους ή δούλους και όχι φυσικά τους θεούς. Τέλος, ακριβώς μετά την εκφώνηση της *εγγύης*, ο Γοργίας υπερτονίζει το ήθος του Σώστρατου, υποδηλώνοντας έτσι ότι ο χαρακτήρας του και όχι το χρήμα αποτέλεσε τον βασικό λόγο που οδήγησε

¹⁴³ MacDowell (2003), 136.

¹⁴⁴ Handley (1965), 261.

τον Γοργία να συναινέσει στον γάμο της αδερφής του¹⁴⁵. Επομένως, η άρνηση του Σώστρατου να δεχθεί προίκα, η ευγένειά του, η εργατικότητά του και η μη προβολή της ταξικής ανωτερότητάς του ήταν εκείνα τα στοιχεία που έπεισαν τον Γοργία για την ειλικρίνεια των προθέσεων του Σώστρατου. Επιπροσθέτως, η απουσία πολλών τυπικών στοιχείων της *εγγύης* και προικοδότησης από τα λόγια του Γοργία, καθώς και η αδιαφορία για πραγματικούς μάρτυρες, είναι και μια ειρωνική χαρακτηριστική πινελιά, που δείχνει την αγροικική αφέλεια και άγνοια του Γοργία. Ο Γοργίας σκιαγραφείται εν γένει ως συμπαθής αλλά κάπως αφελής αγροίκος, χωρίς πείρα στα πράγματα της *πόλεως*. Θα μπορούσε να μη γνωρίζει πολλά για τις τυπικές νομικές διαδικασίες της κύρωσης του γάμου. Η απουσία των τυπικών διαδικαστικών στοιχείων από τον λόγο του ίσως αναδεικνύει ειρωνικά αυτήν την πλευρά του χαρακτήρα του.

Ενώ στο τέλος της τέταρτης πράξης επετεύχθη η λύση στο αδιέξοδο του Σώστρατου, στην πέμπτη πράξη, που βάσει των συμβάσεων του αττικού θεάτρου πρέπει υποχρεωτικά να ακολουθήσει, ο θεατής έρχεται αντιμέτωπος με δύο νέες εκπλήξεις¹⁴⁶. Ο Σώστρατος επιθυμώντας να δείξει στον Γοργία ευγνωμοσύνη για τη βοήθειά του, ζητά από τον πατέρα του την έγκριση του για το γάμο της αδερφής του και του Γοργία. Ο Καλλιπίδης, ο πατέρας του, διάκειται αρχικά αρνητικά απέναντι στην πρόταση του γιου του, επειδή δεν ενθουσιάζεται από την προοπτική, εκτός από τη νύφη, να ανήκει και ο μελλοντικός γαμπρός του στα κατώτερα οικονομικά στρώματα¹⁴⁷. Ωστόσο, οι αμφιβολίες και ο αρνητισμός του Καλλιπίδα θα καμφθούν γρήγορα από την πειθώ του γιου του, ο οποίος του τονίζει ότι ο πλούτος είναι προσωρινός και οφείλεται στην τύχη, ενώ το ήθος ενός ατόμου είναι κάτι το σταθερό. Ο γεμάτος αποφθέγματα λόγος που εκφωνεί ο Σώστρατος (στ. 797-812) συντελεί αποφασιστικά στο να δώσει ο Καλλιπίδης την συγκατάθεση του στον γάμο και να καμφθεί το πρώτο εμπόδιο.

Το δεύτερο εμπόδιο προέρχεται από τον Γοργία, ο οποίος αρχικά αρνείται να παντρευτεί την αδερφή του Σώστρατου λόγω του οικονομικού χάσματος των δύο

¹⁴⁵ Μεν. *Δύσκολος* 764-9: «οὐ πεπλασμένῳ γὰρ ἦθει πρὸς τὸ πρᾶγμ' ἐλήλυθας, // ἀλλ' ἀπλῶς, καὶ πάντα ποιεῖν ἡξίωσας τοῦ γάμου // ἔνεκα, τρυφερὸς ὢν δίκελλαν ἔλαβες, ἔσκαψας, πονεῖν // ἠθέλησας. ἐν δὲ // τοῦτῳ τῷ μέρει μάλιστ' ἀνὴρ // δείκνυτ', ἐξισοῦν ἑαυτὸν ὅστις ὑπομένει τινὶ // εὐπορῶν πένητι»

¹⁴⁶ Zimmermann (2013), 238.

¹⁴⁷ Μεν. *Δύσκολος* 791-6 «(ΣΩ.) ἔπειτ' ἐγὼ μὲν τὴν ἀδελφὴν λήψομαι // τὴν τοῦ νεανίσκου, νομίζων ἄξιον // ἡμῶν ἐκείνον· πῶς δὲ τοῦτο νῦν σὺ φῆς, // οὐκ ἀντιδώσειν τὴν ἐμήν; αἰσχρὸν λέγεις. // 795(ΚΑ.) νύμφην γὰρ ἅμα καὶ νυμφίον πτωχοὺς λαβεῖν // οὐ βούλομ', ἱκανὸν δ' ἐστὶν ἡμῖν θάτερον»

οικογενειών. Όμως, και πάλι, όπως ακριβώς και στον αρνητισμό του Καλλιπίδα προηγουμένως, νικά η πειθώ του Σώστρατου και η ευγενική, μεγαλόψυχη στάση και παρέμβαση του Καλλιπίδα, ο οποίος εξηγεί στον Γοργία και τον πείθει πως αυτό που μετρά είναι το ηθικό υπόβαθρο ενός ανθρώπου και όχι τα χρήματά του (στ. 823-841). Θα πρέπει να σταθούμε σε ένα πολύ ενδιαφέρον σημείο, το οποίο έχει σχέση με τον θεσμό της προίκας : ο Γοργίας απορρίπτει αρχικά την πρόταση του Σώστρατου, όχι γιατί αισθάνεται τον εαυτό του κατώτερο της κοπέλας και της οικογένειας της ηθικά ή κοινωνικά αλλά οικονομικά (στ. 833-834 «ἐμαυτὸν εἶναι κέκρικ' ἐκείνης ἄξιον, / λαβεῖν δὲ πολλὰ μίκρ' ἔχοντ' οὐκ ἄξιον.» // Κρίνω ότι ο ίδιος είμαι άξιος για εκείνη, όχι όμως άξιος να λάβω πολλά, ενώ έχω λίγα.). Μοιράζεται με τον Κνήμωνα την αντίληψη σχετικά με τον γάμο μεταξύ μελών ίσων οικονομικά οίκων¹⁴⁸. Ίσως αυτό συνδέεται με τη διαδεδομένη στην κλασική Αθήνα αντίληψη ότι μια γυναίκα με τεράστια προίκα και από πλούσιότερη οικογένεια από αυτήν του σύζυγου της θα είχε εκείνη τον έλεγχο του οίκου, υποτιμώντας έτσι τον ρόλο και την εξουσία του άνδρα της¹⁴⁹. Επομένως, ίσως εδώ λανθάνει μια τέτοιου είδους σκέψη, η οποία δεν εκφράζεται ανοιχτά από τον Γοργία.

Αφού, λοιπόν, υπερνικήθηκαν τα δύο προαναφερθέντα εμπόδια, λαμβάνει χώρα η *εγγύη* του Γοργία και της κόρης του Καλλιπίδα, την οποία συμπληρώνει ο καθορισμός της προίκας (παροχή τριών ταλάντων)¹⁵⁰. Είναι αξιοσημείωτο ότι η παρούσα *εγγύη*, σε σύγκριση με την προηγούμενη, αποτυπώνεται πιο επίσημα σε γλωσσικό και υφολογικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, απαγγέλλεται από τον *κύριο* της κοπέλας το ένα από τα δύο τυπικά ρήματα της *εγγύης* (*ἐγγυῶ*), καθώς και η τυπική φράση της (*παίδων ἐπ' ἀρότῳ γνησίῳν*), ενώ στη συνέχεια καθορίζεται και αναφέρεται το ποσό της προίκας, χρησιμοποιώντας το τυπικό για την προίκα σύνταγμα *δίδωμι ἐπί +δοτική*. Απουσιάζει, όμως, τόσο η τυπική καταφατική απάντηση του γαμπρού σχετικά με την παροχή προίκας όσο και η μνεία στην παρουσία μαρτύρων.

¹⁴⁸ Όταν στον στ. 753 ο Κνήμων δίνει τη συγκατάθεσή του στο γάμο της κόρης του, έχει λανθασμένα την εντύπωση πως ο Σώστρατος είναι και αυτός γεωργός και , επομένως, κοινωνικοοικονομικά όμοιός του.

¹⁴⁹ Βλ. Μεν. *Επιτρέποντες* 134-135.

¹⁵⁰ Μεν. *Δύσκολος* 842-847

(ΚΑ.) ἀλλ' ἐγγυῶ παίδων ἐπ' ἀρότῳ γνησίῳν // τὴν θυγατέρ' ἤδη μειράκιόν σοι προῖκά τε // **δίδωμ' ἐπ' αὐτῇ τρία τάλαντα.** (ΓΟ.) ἐγὼ δέ γε // ἔχω τάλαντον προῖκα τῆς ἐτέρας. (ΚΑ.) ἔχεις; // μὴ δῶς σὺ λίαν. (ΓΟ.) ἀλλ' ἔχω τὸ χωρίον. // «ΚΑ.» κέκτησ' ὅλον σύ, Γοργία

Για άλλη μια φορά ο Μένανδρος συνδέει τον τρόπο με τον οποίο οι χαρακτήρες μεταχειρίζονται τον θεσμό της προίκας με το ήθος τους. Συγκεκριμένα, ο Καλλιπίδης ηθογραφείται ως ο γενναϊόδωρος, πλούσιος πατέρας της κοπέλας, που παραβλέπει το γεγονός ότι ο γαμπρός του είναι οικονομικά ασθενέστερος. Έτσι, όχι μόνο του προσφέρει για προίκα το τεράστιο ποσό των τριών ταλάντων, αλλά και ζητά από τον Γοργία να κρατήσει υπό την κατοχή του ολόκληρο το κτήμα του Κνήμονα (στ. 847 « κέκτησ' ὅλον σύ, Γοργία» // Κράτησέ το ὅλο, Γοργία) και επομένως δεν δέχεται, όπως και ο γιος του, το ποσό του ενός ταλάντου για προίκα. Παράλληλα, είναι πολύ ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ενώ κατά την *εγγύη* του Σώστρατου με την αδερφή του, ο Γοργίας δεν μνημονεύει το ποσό της προίκας, στην προκειμένη «χρονική στιγμή» αισθάνεται την ανάγκη, ακριβώς μετά την απαγγελία από τον Καλλιπίδη του τυπικού της *εγγύης* και της προίκας, να του υπενθυμίσει ότι, παρά το γεγονός ότι δεν είναι πλούσιος, όπως ο πεθερός του, η αδερφή του φέρει μια αξιοσέβαστη προίκα μαζί της. Ίσως, υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να ερμηνευτεί και η παράλειψη του Γοργία να απαντήσει επίσημα στον Καλλιπίδη και η ανάγκη του να αναφερθεί στην προίκα της αδερφής του: δίνει την εντύπωση ότι διακατέχεται από ένα «σύμπλεγμα» οικονομικής κατωτερότητας έναντι του οίκου της μελλοντικής συζύγου του.

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι στο έργο ο τρόπος πραγμάτευσης της προίκας αποτελεί τόσο ένδειξη του ήθους και των αντιλήψεων των χαρακτήρων όσο και δείκτη της οικονομικής κατάστασης και διαφοράς μεταξύ των δύο *οίκων*. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με τον Γοργία και τον Σώστρατο, οι ανησυχίες και οι φόβοι του πρώτου για την προίκα ανταποκρίνονται πολύ περισσότερο στην πραγματικότητα, ενώ η αντιμετώπιση του δεύτερου είναι η τυπική του ερωτευμένου νέου της Νέας Κωμωδίας, που παντρεύεται από έρωτα και αδιαφορεί για την περιουσία της οικογένειας της κοπέλας που αγαπά. Στην περίπτωση του γάμου του Γοργία αποτυπώνεται η επικρατούσα τάση στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., ο γάμος, δηλαδή, να είναι προϊόν συμφωνίας μεταξύ δύο οικογενειών και διακανονισμού για την παροχή προίκας¹⁵¹. Σχετικά με τους πατέρες, η παροχή ενός ταλάντου από τον Κνήμονα ως προίκα συνάδει με τη μεταβολή του χαρακτήρα του. Αντίστοιχα, η παροχή του Καλλιπίδη τριών ταλάντων στην κόρη του και η άρνηση να λάβει προίκα από τον Γοργία για τον γιο του αναδεικνύει την μεγαλοψυχία και τη

¹⁵¹ Blume (2014), 5.

γενναιοδωρία του. Αν και πλούσιος, αξιολογεί τους συνανθρώπους με βάση ηθικά και όχι οικονομικά κριτήρια. Στο τέλος, παρά την ανομοιογένεια ως προς την περιουσία των δύο οικογενειών, η αγάπη και το ήθος θριαμβεύουν και επέρχεται το *happy end*.

- *Ασπίς*

Και σε αυτό το δράμα εντοπίζονται άμεσες και έμμεσες αναφορές στο θεσμό της προίκας. Ήδη στην πρώτη σκηνή της πρώτης Πράξης, εμφανίζεται ο σκλάβος Δάος με τη χτυπημένη ασπίδα του κυρίου του και φορτωμένος με βαριά λάφυρα θρηνολογεί για τον θάνατο του αφέντη του Κλεόστρατου που πήγε στρατιώτης, για να πολεμήσει στη Μικρά Ασία. Στους πρώτους στίχους (8-10) εκθέτει τον λόγο για τον οποίο ο αφέντης του εντάχθηκε ως μισθοφόρος στο μέτωπο της Μικράς Ασίας: για να πλουτίσει και να μπορέσει ν' αποκαταστήσει τη φτώχη αδερφή του, η οποία ήταν σε ηλικία γάμου («καὶ τὴν ἀδελφήν, ἥσπερ ἐξώρμας τότε / ἔνεκα, σεαυτοῦ νυμφίῳ καταξίῳ / συνοικιεῖν ποθεινὸν ἦκοντ' οἴκαδε» // Και την αδερφή σου, που εξαιτίας αυτής ακριβώς πήγες στον πόλεμο τότε, με ένα γαμπρό αντάξιο σου θα την πάντρευες, επιστρέφοντας στην πατρίδα ποθητός). Αναμφίβολα, αν και δεν μνημονεύεται ανοιχτά από τον Δάο, η μέριμνα του Κλεόστρατου αφορά στην εύρεση χρημάτων για την παροχή μιας αξιοπρεπούς προίκας για την αδερφή του. Έτσι, ως τυπικός Αθηναίος αδερφός του 4^{ου} αιώνα, ο Κλεόστρατος αναγνώρισε την ηθική υποχρέωσή του να διασφαλίσει στην αδερφή του προίκα που θα οδηγήσει σε έναν καλό γάμο, και γι' αυτό αποφάσισε να εκστρατεύσει ως μισθοφόρος.

Στην δεύτερη σκηνή της δεύτερης Πράξης (στ.97-148) όπου μετατοπίζεται ο πρόλογος της κωμωδίας, η θεά Τύχη εκθέτει στους θεατές την προϊστορία και την κατάσταση των πραγμάτων ως εκείνη την στιγμή, ενημερώνοντας ότι ο Κλεόστρατος ζει και πρόκειται να επιστρέψει. Επίσης, ηθογραφεί διεξοδικά τους δύο πρωταγωνιστές του έργου και θείου του Κλεόστρατου, τον φίλαντο, πλεονέκτη και τσιγκούνη γέροντα Σμικρίνη και τον δευτερότοκο πλούσιο αδερφό του, τον Χαιρέστρατο, που, αντίθετα, σκιαγραφείται ως καλός και γενναιοδωρός. Όπως πληροφορεί η θεά Τύχη, ο Κλεόστρατος, τον οποίο οι θείοι του θεωρούν εσφαλμένα νεκρό, εμπιστεύτηκε την αδερφή του στον Χαιρέστρατο για το χρονικό διάστημα κατά το οποίο θα απουσίαζε (στ. 127-128 «ὦι κατέλιπεν ἐκπλέων / ὁ μαιρακίσκος τὴν ἀδελφήν // Σε αυτόν άφησε την αδερφή του

αναχωρώντας το παλικάρι). Έτσι, η *κυριεία* μεταφέρθηκε –χωρίς αυτό να αποδίδεται με νομικούς όρους– προσωρινά στον Χαιρέστρατο, που υποκαθιστούσε τον νόμιμο κύριο και αδελφό της κοπέλας, τον Κλεόστρατο¹⁵². Η πληροφορία σχετικά με τον υποτιθέμενο θάνατο του Κλεόστρατου πυροδοτεί μια σειρά εξελίξεων. Κατά την απουσία του ανιψιού του στη Μικρά Ασία, ο Κλεόστρατος είχε σχεδιάσει να παντρέψει την ανιψιά του με τον προγονό του Χαιρέα παρέχοντας για προίκα δύο τάλαντα¹⁵³. Με την χρήση αιτιολογικής/τροπικής μετοχής (στ. 131 «ὄρων») η θεά Τύχη εξηγεί τους δύο λόγους που ώθησαν τον Χαιρέστρατο να λάβει τη συγκεκριμένη απόφαση: ο πρώτος έγκειται στην μακρά απουσία του Κλεόστρατου από τον *οἶκο* του και ο δεύτερος αφορά στη μέτρια περιουσία του (στ. 132 «οἰκεῖα μέτρια παντελῶς»). Ο συνδυασμός των δύο παραγόντων κινητοποίησε τον Χαιρέστρατο, ο οποίος ανησυχώντας για το μέλλον της και ενεργώντας ως πραγματικός *κύριός* της ανέλαβε την αποκατάστασή της.

Ο γάμος, που είχε προγραμματιστεί για την τρέχουσα ημέρα (στ.136), κινδυνεύει να ακυρωθεί, καθώς ο μεγαλύτερος αδερφός του Χαιρέστρατου, ο φιλάργυρος Σμικρίνης, αποβλέποντας στα λάφυρα του Κλεόστρατου που έφερε ο Δάος, εκδηλώνει την πρόθεση του να παντρευτεί αυτός την κοπέλα. Με βάση το αττικό δίκαιο, μετά το θάνατο του αδερφού της η κοπέλα περιήλθε στην κατάσταση της *επικλήρου* (στ.141) και ο πλησιέστερος εν ζωή άρρην συγγενής του πατέρα της είχε το δικαίωμα να αξιώσει είτε να την παντρευτεί ο ίδιος είτε να την παντρέψει με κάποιον άλλον. Στην περίπτωση που υπήρχαν άνδρες με την ίδια, ισότιμη συγγένεια με την *επίκληρο*, προτεραιότητα είχε ο μεγαλύτερος στην ηλικία¹⁵⁴. Έτσι ο Σμικρίνης, επικαλούμενος το δίκαιο και τους νόμους (στ.156-157), εκφράζει την αγανάκτησή του για το γεγονός ότι, αν και δικαιωματικά είχε ως μεγαλύτερο μέλος της οικογένειας τον πρώτο λόγο για το μέλλον της ανιψιάς του, ο αδερφός του δεν τον υπολόγισε καθόλου και δεν σεβάστηκε τις δίκαιες απαιτήσεις του (στ. 172-180)¹⁵⁵.

Τελευταία αναφορά στον θεσμό της προίκας συναντούμε στην δεύτερη Πράξη του έργου, συγκεκριμένα στη σκηνή όπου λαμβάνει χώρα η ενδοοικογενειακή

¹⁵² Ireland (2010), 8. Beroutsos (2005), 15.

¹⁵³ Μεν. *Ασπίς* 130-136: «ὦν δ', ὅπερ ὑπεῖπα, χρηστὸς οὗτος μακροτέραν / ὄρων ἐκείνῳ τὴν ἀποδημίαν τά τε / οἰκεῖα μέτρια παντελῶς, τὴν παρθένον / αὐτὸς συνοικίσειν νεανίσκῳ τινὶ / ἔμελλεν, ὡς τῆς γυναικὸς ἥς ἔχει, / ἀνδρὸς ἑτέρου, **προῖκά τ' ἐπεδίδου δύο / τάλαντα**»

¹⁵⁴ Harrison (1968), 48. MacDowell (2003), 151.

¹⁵⁵ Zimmermann (2013), 247.

συζήτηση μεταξύ των αδερφών, η οποία αποκαλύπτει τον διαμετρικά αντίθετο χαρακτήρα τους. Ο Χαιρέστρατος επιχειρεί να ανακόψει την πρόθεση του Σμικρίνη να παντρευτεί την ανιψιά του, προβάλλοντας το νεαρό της ηλικίας της (στ. 266-267 «τὴν δὲ παιδίσκην τυχεῖν / καθ' ἡλικίαν ἔασον αὐτὴν νυμφίου.» // Ἄσε το κοριτσάκι να πάρει για γαμπρό κάποιον στην ηλικία της.). Παράλληλα, του τονίζει ότι θα της προσφέρει προίκα δύο ταλάντων από την δική του περιουσία, τοποθετώντας τον εμπρόθετο προσδιορισμό που δηλώνει προέλευση emphaticά στην αρχή της περιόδου (στ. 268-269 «ἐκ τῶν ἰδίων ἐγὼ γὰρ ἐπιδώσω δύο / τάλαντα προῖκα.» // Γιατί ἐγὼ ἀπὸ τῆ δικῆ μου περιουσία θα δώσω δύο τάλαντα προῖκα.). Σε σύγκριση με τον Πρόλογο ἀπὸ τῆ θεᾶ Τύχη ὅπου ἀπλῶς μνημονεύεται ἡ προικοδότηση τῆς ἀνιψιάς του Χαιρέστρατου ἀπὸ τον ἴδιο, ἐδῶ ἀποσαφηνίζεται ὅτι θα τὴν προικίσει με δικούς του πόρους. Ἡ πρωτοβουλία του σχετικὰ με τὴν προῖκα τῆς ἀνιψιάς του μπορεῖ να ἐξηγηθεῖ ἀφενὸς ἀν λάβουμε ὑπόψη μας τὴ μέτρια περιουσία του ἀνιψιού του, ἀφετέρου τὴ γενναιόδωρη καὶ ἀνθρωπιστικὴ στάση που χαρακτηρίζει τον ἴδιο¹⁵⁶.

Χάρη στην ἐξυπνη μηχανογραφία του Δάου, ὁ ὁποῖος υποδεικνύει στον Χαιρέστρατο να προσποιηθεῖ ὅτι πεθαίνει, ὁ Σμικρίνης λόγω τῆς πλεονεξίας του θα ἀφήσει τὴν ἀδερφή του Κλεόστρατου καὶ θα στρέψει τὶς γαμήλιες βλέψεις του στην πολὺ πλουσιότερη ἀνιψιά του, τὴν κόρη του Χαιρέστρατου. Μετά ἀπὸ διάφορες κωμικὲς περιπέτειες ἐρχεται τὸ τέλος του ἔργου στην πέμπτη Πράξη, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ἡ τέταρτη, παραδίδεται σε ἀποσπασματικὴ μορφή, καθὼς σώζονται μόνο 30 στίχοι. Σ' αὐτοὺς γίνεται λόγος για ἓναν διπλὸ γάμο: πρόκειται για τὸν γάμο του Χαιρέα με τὴν ἀδερφή του Κλεόστρατου καὶ του τελευταίου με τὴν κόρη του Χαιρέστρατου. Ὑποθέτω, με βάση τὸ τυπικὸ σχῆμα τῆς Νέας Κωμωδίας, ὅτι, ἀν σωζόταν ὁλόκληρο τὸ ἔργο, θα ἐντοπιζόταν καὶ ἄλλη μνεῖα στην προῖκα κατὰ τὸ τυπικὸ τῆς ἐγγύης. Μετά τὴν ἐπιστροφή του Κλεόστρατου καὶ τὴν «ἀνάσταση» του προσποιούμενου τον νεκρὸ Χαιρέστρατου, ὁ τελευταῖος πιθανῶς θα προσέφερε τὴν κόρη του για γυναῖκα στον Κλεόστρατο πιθανότατα μαζί με προῖκα, ὅπως ἀκριβῶς ἐνήργησε καὶ στην περίπτωση τῆς ἀνιψιάς του.

Συνοψίζοντας, ἡ παρεξήγηση ἀναφορικὰ με τὸ status τῆς κοπέλας (*ἐπίκληρος*) φανερώνει τὸ πόσο διαφορετικὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ καθένας ἀπὸ τα δύο ἀδέρφια

¹⁵⁶ Ireland (2010). 3. Gomme & Sandbach (1973), 72.

τους δεσμούς συγγενείας¹⁵⁷. Το ζήτημα της προίκας αποτελεί ένα από τα στοιχεία με τα οποία εξάιρεται η διαφορετική στάση ζωής και ο αξιολογικός κώδικας των αδερφών. Από τη μία, ο Χαιρέστρατος δρώντας ως *κύριος* της ανταποκρίνεται πλήρως στο ρόλο που του εμπιστεύτηκε ο ανιψιός του. Συγκεκριμένα, προικίζει την κοπέλα με δύο τάλαντα, φανερώνοντας έτσι έμπρακτα το ενδιαφέρον του για εκείνη και δείχνοντας πόσο γενναϊόδωρος είναι. Αυτό που τονίζεται είναι ότι ο Χαιρέστρατος δίνει έμφαση στην μελλοντική ευτυχία της κοπέλας (στ. 193-4, 198) και προσπαθεί να αποτρέψει έναν γάμο βασισμένο σε οικονομικά και μόνο συμφέροντα. Ακόμα και στην περίπτωση που η κοπέλα ήταν πράγματι *επίκληρος*, ο Χαιρέστρατος αναλαμβάνει το ρόλο του καλού και συνάμα πλούσιου συγγενή (με περιουσία εξήντα τάλαντα), που φροντίζει να παράσχει μια αρκετά μεγάλη προίκα στην πολύ πιο φτωχή ανιψιά του, μεριμνώντας να παντρευτεί έναν νεαρό της ηλικίας της για την ποιότητα του χαρακτήρα του οποίου είναι σίγουρος. Από την άλλη, ο φιλάργυρος Σμικρίνης κινείται καθαρά συμφεροντολογικά, αδιαφορεί για το συναισθηματικό υπόβαθρο των συγγενικών σχέσεων, δεν έχει ενδοιασμούς ηθικής τάξης και αξιολογεί τις σχέσεις με γνώμονα το χρηματικό συμφέρον.

- ***Περικειρομένη***

Στην συγκεκριμένη κωμωδία μια ηλικιωμένη γυναίκα είχε βρει έκθετα δύο νεογέννητα, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, τα οποία είχε εγκαταλείψει ο πλούσιος έμπορος πατέρας τους Πάταικος. Την κοπέλα την ανατρέφει η ίδια και της δίνει το όνομα Γλυκέρα και το αγόρι, ονόματι Μοσχίωνα, το παραδίδει στη Μυρρίνη, μια πλούσια γειτόνισσα. Μόλις η Γλυκέρα μεγαλώνει, η ηλικιωμένη την προσφέρει ως ερωμένη στον Πολέμωνα, έναν νεαρό αξιωματικό. Ένα βράδυ, ο Μοσχίων συναντά τη νεαρή κοπέλα και αγνοώντας ότι είναι αδερφή του, τη φιλά. Ο Πολέμων, που έγινε μάρτυρας της σκηνής, κυριεύεται από ζήλια και την τιμωρεί κόβοντάς της τα μαλλιά. Αφού παρεμβάλλονται πολλά γεγονότα, φτάνουμε στην τέταρτη Πράξη όπου ο Πάταικος με την βοήθεια *γνωρισμάτων* αναγνωρίζει στο πρόσωπο της Γλυκέρας την εγκαταλελειμμένη κόρη του και ο Μοσχίων, που κρυφακούει τη συνομιλία, τους αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για τον πατέρα και την αδερφή του και έτσι παραιτείται από τον έρωτά του.

¹⁵⁷ Trail (2008), 60.

Στην πέμπτη Πράξη το *happy end* της ερωτικής πλοκής δίνεται, όταν η σκλάβα Δωρίδα αποκαλύπτει στον ερωτευμένο αλλά απελπισμένο Πολέμωνα ότι η Γλυκέρα τον αγαπά πραγματικά. Έτσι, από τη στιγμή που δεν υπάρχει κανένα εμπόδιο, ο πατέρας παντρεύει την κόρη του με τον στρατιωτικό παρέχοντας της τρία τάλαντα για προίκα (στ. 435-439 « (Πα) ταύτην γνησίων / παίδων ἐπ' ἄρότῳ σοι δίδωμι. / (Πο) λαμβάνω / (Πα) καὶ προῖκα τρία τάλαντα. / (Πο) καὶ καλῶ[ς] ποεῖς.» // (Πα) Αυτὴν σου τη δίνω για τη δημιουργία γνήσιων παιδιών. (Πο) Την παίρνω. (Πα). Και προίκα τρία τάλαντα. (Πο) Και καλά κάνεις.). Σε αντίθεση με τον λογότυπο της *εγγύης* και της προικοδότησης στον *Δύσκολο* και στη *Σαμία*, εδώ ο ερωτευμένος νέος με καταφατικού τύπου παρεμβάσεις την διακόπτει. Ο Πολέμων μοιάζει πολύ ανυπόμονος, για να αφήσει τον Πάταικο να ολοκληρώσει την πρότασή του¹⁵⁸. Με αυτό τον τρόπο, εκφράζεται υφολογικά ο ενθουσιασμός για την αίσια τροπή που πήρε ο έρωτάς του για την κοπέλα. Επιπροσθέτως, αποτελεί την μοναδική περίπτωση στις κωμωδίες του Μενάνδρου όπου ο γαμπρός εκφράζει ευχαρίστηση («καὶ καλῶ[ς] ποεῖς») για την παροχή προίκας¹⁵⁹.

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η μνεία στο θεσμό της προίκας εντοπίζεται μόνο στο σημείο όπου δεν υπάρχει κανένα εμπόδιο για τον γάμο των δύο νέων και κανενός είδους παρεξήγηση. Η κοπέλα έχει ήδη αναγνωριστεί από τους συγγενείς της και έχει αποκαλυφθεί ότι η ταυτότητα της δεν είναι αυτή της εταίρας αλλά της γνήσιας κόρης Κορίνθιου πολίτη. Η παροχή προίκας συνδυάζεται εδώ με την πλήρη αποκατάσταση και αναγνώριση της ταυτότητας της κόρης από τον πατέρα της¹⁶⁰: ως γνήσια κόρη λαμβάνει την προίκα που της αρμόζει, όπως οι υπόλοιπες, και μάλιστα υψηλή, που ανταποκρίνεται πλήρως στην μεγάλη περιουσία του πατέρα της. Έτσι, στην παρούσα κωμωδία, ο θεσμός της προίκας χρησιμοποιείται ως ένας δείκτης της αλλαγής του κοινωνικού status της Γλυκέρας. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί, ότι παρά το γεγονός ότι η *Περικειρόμενη* διαδραματίζεται στην Κόρινθο, οι θεσμοί του γάμου και της προίκας δεν φαίνεται να διαφέρουν καθόλου από τους αττικούς θεσμούς που βρίσκουμε στα λοιπά έργα του Μενάνδρου.

¹⁵⁸ Gomme & Sandbach (1973), 531.

¹⁵⁹ Lamagna (1994), 297.

¹⁶⁰ Post (1940), 448.

- *Σαμία*

Κεντρικός πυρήνας στη *Σαμία* αποτελεί η παρεξήγηση μεταξύ ενός πατέρα και του θετού γιου του. Ο νεαρός Μοσχίων είναι θετός γιος του γέροντα Δημέα, ο οποίος συζεί με τη Χρυσίδα, μια εταίρα από τη Σάμο. Ο Μοσχίων σχετίζεται με την Πλαγγόνα, την κόρη του φτωχού τους γείτονα Νικήρατου. Κατά τη διάρκεια της απουσίας του Δημέα και του Νικήρατου ο Μοσχίων αποπλάνησε την κοπέλα, η οποία γέννησε το παιδί του χωρίς να του το πει. Η Χρυσίδα, για να κατευνάσει την οργή του Δημέα, προσποιείται ότι γέννησε η ίδια το παιδί, αλλά, όταν εκείνος έγινε τυχαία μάρτυρας μιας συζήτησης, εξάγει το συμπέρασμα ότι ο θετός γιος του είναι ο πατέρας του παιδιού και φανερά εκνευρισμένος από την προδοσία της Χρυσίδας την διώχνει από το σπίτι. Μόλις λύνονται οι παρεξηγήσεις και γίνονται αντιληπτές οι παρανοήσεις, αποκαθίσταται η αλήθεια: ο Δημέας αποδέχεται την επιστροφή της Χρυσίδας, ενώ ο Μοσχίων μπορεί ανεμπόδιστος να παντρευτεί την Πλαγγόνα.

Όπως και στην *Περικειρομένη*, έτσι κι εδώ, η αναφορά στην προίκα ανιχνεύεται στο τέλος σχεδόν του έργου. Μετά τη λύση της παρεξήγησης μεταξύ πατέρα και γιου και την αποκατάσταση της σχέσης τους που διέπεται από αλληλοσεβασμό και εκτίμηση, τίποτα δεν αποτελεί τροχοπέδη για το γάμο του Μοσχίωνα και της Πλαγγόνας. Όπως ήδη πληροφορούμαστε από την αρχή του έργου, οι δύο γείτονες/πατέρες, ο Δημέας και ο Νικήρατος, είχαν ήδη συμφωνήσει στο ταξίδι τους να επισπεύσουν το γάμο των παιδιών τους (στ. 113-115). Βέβαια, δεν ανήκουν στο ίδιο οικονομικό στρώμα: ο Νικήρατος είναι πολύ πιο φτωχός (στ. 96-119, 196-8) αλλά έντιμος και ηθικός, Αυτό είναι το στοιχείο που υπερτερεί και τελικά κυριαρχεί στον προσανατολισμένο στην ηθική κόσμο του Μενάνδρου. Έτσι, στο τέλος της πέμπτης Πράξης, ο Νικήρατος παραδίδει την κόρη του στον Μοσχίωνα, δίνοντας ως προίκα όλο το βιος του και ισχυριζόμενος ότι η παράδοση των προικίων θα είναι ετεροχρονισμένη, αφού θα δοθούν μετά τον θάνατό του (στ. 726-729« / (Νι) μαρτύρων έναντίον σοι τήνδ' ἐγὼ δίδωμ' ἔχειν / γνησίων παίδων ἐπ' ἄρότωι, προῖκα τὰμὰ πάνθ' ὅταν / ἀποθάνω γ', ὃ μὴ γένοιτ', ἀλλ' 'εἰς>αεὶ ζώειν. (Μο) ἔχω,/ λαμβάνω, στέργω. // (Νι) Ενώπιον μαρτύρων σου δίνω ἐγὼ αὐτήν ἐδὼ να την ἔχεις, για να αποκτήσεις γνήσια παιδιά και για προίκα ὅλα ὅσα ἔχω, ὅταν βέβαια πεθάνω, μακάρι να μην συμβεῖ αὐτό ἀλλὰ να ζῶ αἰώνια. (Μο) Τὴν ἔχω, τὴν παίρνω, τὴν ἀγαπῶ.).

Στη συγκεκριμένη κωμωδία, έχουμε μια ολοκληρωμένη formula *εγγύης* και προικοδότησης με μνεία στην παρουσία μαρτύρων, εννοώντας πιθανώς, όπως ήταν σύνηθες, τους συγγενείς, τους φίλους ή ακόμα και τους δούλους του σπιτιού των όποιων η μαρτυρία μετρούσε σε περίπτωση αμφισβήτησης. Η Δεδούση θεωρεί ότι η συγκεκριμένη αναφορά στους μάρτυρες εξυπηρετεί ορισμένο σκοπό: φανερώνει κάποια έλλειψη εμπιστοσύνης και φόβο από την πλευρά του Νικήρατου μήπως ο Μοσχίων δείξει και πάλι τάση φυγής, όπως νωρίτερα (στ. 616-640), όταν, για να τρομάξει τον Δημέα, του ανήγγειλε ότι σκοπεύει να αναχωρήσει ως μισθοφόρος στην Ανατολή¹⁶¹. Επίσης, αφού πρώτα ο πατέρας ολοκληρώσει την απαγγελία του με την αναφορά στο ποσό της προίκας που δίνει, ο γαμπρός απαντά καταφατικά με συσσώρευση τριών ρημάτων σε ασύνδετο σχήμα, στο οποίο λανθάνει ένα *tricolon crescendo*. («ἔχω, λαμβάνω, στέργω») Αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη, θερμή και ταυτόχρονα επίσημη απάντηση γαμπρού στην Νέα Κωμωδία. Μάλιστα ο τρόπος που υφολογικά δίνεται, τονίζει εμφαντικά τα συναισθήματα του νέου (αγάπη και αφοσίωση προς την Πλαγγόνα)¹⁶².

Το ζήτημα του αν ο Νικήρατος προικίζει ή όχι την κόρη του χρήζει προβληματισμού. Ο Νικήρατος με επίσημο ύφος διατείνεται ότι θα δώσει για προίκα όλα τα υπάρχοντα του -που ως γνωστόν είναι λίγα- μετά θάνατον. Κατά τη γνώμη μου, το προαναφερθέν επιδέχεται δύο ερμηνείες. Η μία πιθανότητα είναι ότι ο Νικήρατος εξαιτίας της πενίας του δεν παρέχει καθόλου προίκα, αλλά ακολουθώντας τις συμβάσεις τόσο της Νέας Κωμωδίας όσο και της κοινωνίας ευρύτερα, που «επιβάλλουν» κατά κάποιον τρόπο στον πατέρα να προικίζει την κόρη του, συγκαλύπτει κωμικά τη μη προικοδότηση της και λέει ότι θα την παράσχει μετά τον θάνατό του. Επιπροσθέτως, ο Νικήρατος είχε έναν ακόμη λόγο για να μην προσφέρει προίκα στον Μοσχίωνα: σε περίπτωση που ο γάμος γινόταν για την αποκατάσταση της τιμής μιας γυναίκας που προηγουμένως είχε πέσει θύμα βιασμού, φαίνεται –χωρίς να θεωρείται σίγουρο- ότι ο πατέρας της κοπέλας δεν ήταν υποχρεωμένος να προικίσει τον βιαστή της κόρης του;¹⁶³. Βέβαια, ο συγκεκριμένος γάμος, εκτός του ότι αποτελεί απόρροια συμφωνίας μεταξύ των πατεράδων και αποκατάστασης της τιμής της κοπέλας, βασίζεται στην αμοιβαία

¹⁶¹ Δεδούση (2006), 289.

¹⁶² Lamagna (1998), 436.

¹⁶³ Gomme & Sandbach (1973), 630. Lamagna (1998), 436. Sommerstein (2013), 317.

αγάπη μεταξύ των δύο ερωτευμένων. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η πιθανότητα να έδωσε πράγματι ο Νικήρατος προίκα αλλά πολύ μικρότερη από εκείνη που επιτρέπουν οι συμβάσεις της Νέας Κωμωδίας. Σημειώνεται ότι το ύψος της προίκας στον Μένανδρο κυμαίνεται από ένα μέχρι τέσσερα τάλαντα. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Sommerstein, ο Νικήρατος, που ανήκει στα κατώτερα οικονομικά στρώματα, μετά το ταξίδι, που θα του αποκόμιζε κάποια κέρδη, θα μπορούσε να προσφέρει μια προίκα της τάξεως των είκοσι ή τριάντα μινων¹⁶⁴. Ένα τέτοιο, όμως, ποσό δεν εναρμονίζεται με το τυπικό, μενάνδρειο σχήμα όπου οι πατεράδες των κοριτσιών τα προικοδοτούν με αρκετά μεγάλα ποσά. Ίσως γι' αυτό το λόγο ο Νικήρατος παρουσιάζεται να διακατέχεται από ένα είδος «συμπλέγματος» κατωτερότητας και επιχειρεί να αποκρύψει τόσο από τον Μοσχίωνα όσο και από το κοινό το ποσό που προσφέρει.

Συμπερασματικά, ανεξάρτητα από το αν θα συνταχθούμε με την άποψη -με την οποία συγκλίνουν και οι περισσότεροι μελετητές- ότι δηλαδή ο Νικήρατος με κωμικό τρόπο λέει ότι δε θα δώσει προίκα είτε με εκείνη κατά την οποία ο Νικήρατος προικοδοτεί την κόρη του αλλά με ποσό πολύ μικρότερο από το αρμόζον για τη Νέα Κωμωδία, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Νικήρατος αποτελεί την περίπτωση του φτωχού πατέρα μιας κοπέλας που πραγματικά αδυνατεί να αντεπεξέλθει στην παροχή των τεράστιων προικίων ποσών που συναντάμε στη Νέα Κωμωδία¹⁶⁵. Έτσι, στην συγκεκριμένη κωμωδία, η προίκα λειτουργεί περισσότερο ως ένας δείκτης με τον οποίο καθίσταται πιο εμφανές το οικονομικό χάσμα μεταξύ των δύο οικογενειών, το οποίο, όμως, δεν συνιστά εμπόδιο για τον γάμο των δύο νέων. Παράλληλα, εξαίρονται οι ηθικές αξίες του πλούσιου πατέρα, ο οποίος, παρά το γεγονός ότι γνώριζε πως ο Νικήρατος ήταν φτωχός και ως εκ τούτου δεν ανέμενε κάποια μεγάλη προίκα, αδιαφόρησε για τα οικονομικά στοιχεία και τον επέλεξε ως συμπεθερό του, βασιζόμενος σε ηθικά και μόνο κριτήρια.

- ***Μισούμενος***

Η πλοκή του *Μισούμενου* έχει ως κεντρικό της άξονα τον έρωτα του Θρασωνίδη, ενός συνετού και ευαίσθητου στρατιώτη, για την κόρη ενός Κύπριου

¹⁶⁴ Sommerstein (2013), 317-318.

¹⁶⁵ Webster (1974), 31.

πολίτη, την οποία φέρνει μαζί του στην Αθήνα ως λάφυρο. Εξαιτίας της αγάπης του, την σέβεται και δεν την εκμεταλλεύεται ερωτικά. Ο έρωτάς του δεν βρίσκει ανταπόκριση, καθώς εκείνη τον μισεί πιστεύοντας λανθασμένα ότι είναι ο δολοφόνος του αδερφού της. Από τα αποσπάσματα που έχουν σωθεί προκύπτει ότι ο πατέρας της έφτασε στην Αθήνα αναζητώντας την. Στην τρίτη Πράξη λαμβάνει χώρα η *αναγνώριση* και στην τέταρτη η συνάντηση μεταξύ του πατέρα και του Θρασωνίδα, η οποία, όπως προκύπτει από τον θρήνο του νεαρού, δεν στέφεται από επιτυχία. Θα χρειαστεί η συνδρομή του σκλάβου Γέτα, για να αποκατασταθεί η αλήθεια σχετικά με τις υποψίες που βαραίνουν τον Θρασωνίδα. Στο τέλος πιθανολογούμε ότι λαμβάνει χώρα ο γάμος των δύο νέων. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η συγκεκριμένη κωμωδία σώζεται μόνο σε σπαράγματα και για αυτό θα πρέπει να αντιμετωπίζεται η αποκατάσταση στα ακρωτηριασμένα χωρία με επιφύλαξη¹⁶⁶.

Έχει σωθεί ένα ακρωτηριασμένο χωρίο που έχει αποκατασταθεί από τον Turner¹⁶⁷, στο οποίο γίνεται μνεία στην προίκα δύο ταλάντων που παρέχει ο Δημέας στον Θρασωνίδα («παίδ[ων] ἐπ' ἄρότῳ γνησίων / δίδωμι τὴν ἐμὴν θυγ[ατέρα] σοι γ' ἔχειν / καὶ δύο τάλαντα προῖκα [// Σου δίνω τὴν κόρη μου να τὴν παντρευτεῖς καὶ να κάνετε γνήσια παιδιά καὶ δύο τάλαντα προῖκα)¹⁶⁸. Κατά πάσα πιθανότητα, η *εγγύη* και η προικοδότηση θα πρέπει να πραγματοποιούνται, όπως συνήθως στη Νέα Κωμωδία, προς το τέλος του έργου (πέμπτη Πράξη), αφού έχει αναγνωριστεί η κόρη από τον πατέρα της και έχει λυθεί η παρεξήγηση που βαραίνει τον στρατιώτη Θρασωνίδα. Ο Θρασωνίδης διαφοροποιείται ηθικά από τον τυποποιημένο ρόλο του καυχησιάρη στρατιώτη και σκιαγραφείται ως ένας έντιμος και ευαίσθητος νέος που δεν εκμεταλλεύτηκε τα δικαιώματά του ως ιδιοκτήτης και κύριος της κοπέλας¹⁶⁹. Γι' αυτό και στο τέλος, ο πατέρας, αναγνωρίζοντας και επιβραβεύοντας το ήθος που διακρίνει τον Θρασωνίδα, δίνει την έγκριση του στο γάμο μεταξύ των δύο νέων και του παρέχει προίκα δύο ταλάντων.

¹⁶⁶ Zimmermann (2013), 265.

¹⁶⁷ Turner (1965), 70-71.

¹⁶⁸ Μεν. *Μισούμενος* 974-6.

¹⁶⁹ Zimmermann (2013), 264-5.

Κεφάλαιο Δ': Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία μελετήθηκε η χρήση του θεσμού της προίκας στην δικανική ρητορεία της κλασικής Αθήνας και στα έργα του Μενάνδρου. Και στα δύο είδη αποτυπώνεται η σημασία του συγκεκριμένου θεσμού σε ηθικοκοινωνικό επίπεδο, καθώς φαίνεται πως ήταν βαθιά εγγεγραμμένη στην αντίληψη της αθηναϊκής κοινωνίας ότι δεν μπορούσε εύκολα να υφίσταται γάμος χωρίς την παροχή προίκας στον μελλοντικό σύζυγο. Σε ρητορικό επίπεδο, το έθιμο της προικοδότησης αξιοποιείται από τους δικανικούς ρήτορες σ' ένα ευρύ φάσμα λόγων (π.χ. σε δίκες που αφορούν κληρονομικές διαφορές, κατηγορίες για ψευδομαρτυρία και για την κακοδιαχείριση της περιουσίας ενός ορφανού από τον επίτροπο του, δίκες για την ανάληψη κάποιας λειτουργίας στα πλαίσια της πόλεως), και η ρητορική χρήση της διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση. Αντίθετα, στην Νέα Κωμωδία η προίκα αφενός συνιστά ένα τυπικό στοιχείο της πλοκής, το οποίο είναι συνυφασμένο με τον γάμο των δύο ερωτευμένων νέων και με το ευτυχισμένο τέλος, αφετέρου αξιοποιείται από τον δραματουργό -κυρίως ως ένα μέσο ηθογράφησης-, προκειμένου να την «εντάξει» στον γεμάτο ηθικές αξίες κόσμο που ο ίδιος προβάλλει στις κωμωδίες του.

Τόσο στην δικανική ρητορεία όσο και στην Νέα Κωμωδία, η προίκα καθίσταται ένα μέσο ηθογράφησης των εμπλεκόμενων προσώπων και χαρακτήρων αντίστοιχα. Συγκεκριμένα, γίνεται μνεία σε ενάρετους, μεγαλόψυχους και γενναιόδωρους πατεράδες κοριτσιών και υπεύθυνους αδερφούς που με κάθε μέσο επιχειρούν να εξασφαλίσουν προίκα για τις κόρες και τις αδερφές τους αντίστοιχα, σε πατεράδες αγοριών ή σε μελλοντικούς συζύγους που αδιαφορούν παντελώς για την συγκεκριμένη παράμετρο του γάμου, καθώς αξιολογούν την κοπέλα με βάση το ήθος της και όχι το χρήμα, και σε συγγενείς φτωχών κοριτσιών ή *επικλήρων* που με περίσσιο αίσθημα ευθύνης ανταποκρίνονται πλήρως στο ηθικό τους καθήκον προικίζοντάς τις. Επιπροσθέτως, και στα δύο είδη ο τρόπος με τον οποίο τα εμπλεκόμενα πρόσωπα ανταποκρίνονται στην ηθικοκοινωνική επιταγή για προικοδότηση τους διαφοροποιεί ηθικά πλήρως μεταξύ τους. Σε αρκετά σημεία των δικανικών λόγων, η προίκα χρησιμοποιείται ρητορικά ως ένα μέσο επίθεσης στο ήθος του αντιπάλου. Μια παρόμοια λειτουργία συναντήσαμε και στον Μένανδρο (π.χ. ο Σμικρίνης στους *Επιτρέποντες*), ο οποίος σκιαγραφεί τον πατέρα της κοπέλας ως απόλυτα προσκολλημένο στο ζήτημα της κατασπατάλησης της προίκας και στο

χρήμα ευρύτερα και τον οποίο στο τέλος του έργου «τιμωρεί» αφήνοντας τον στο περιθώριο και στην άγνοια, γιατί αυτό που ο Μένανδρος επιβραβεύει είναι πάνω από όλα το ήθος. Τέλος, και στα δύο είδη, η προίκα αποτελεί ένα ρητορικό εργαλείο μέσω του οποίου αντιτίθεται ο αξιακός κώδικας και ο τρόπος αντίληψης δύο και περισσότερων προσώπων.

Μια άλλη ρητορική χρήση της προικοδότησης στην δικανική ρητορεία είναι ότι η παροχή προίκας αξιοποιείτο από τον εκάστοτε ρήτορα ως μέσο/ τεκμήριο ύπαρξης/νομιμότητας γάμου και γνησιότητας τέκνου. Στην Νέα Κωμωδία, η διασύνδεση της προίκας με την γνησιότητα του τέκνου διαφαίνεται με διαφορετικό τρόπο: η κοπέλα παντρεύεται με κατάλληλη προίκα, αφού έχει πρώτα αποκαλυφθεί ότι είναι γνήσια κόρη ενός πολίτη και όχι εταίρα. Έτσι, η προικοδότηση συνάδει με την αλλαγή του κοινωνικού της στάτους και την αποκατάσταση της πραγματικής της ταυτότητας. Στους δικανικούς λόγους συναντήσαμε και άλλες ρητορικές λειτουργίες της προίκας, που εκλείπουν από την μενάνδρεια κωμωδία: η προίκα είτε ως μέσο έγερσης παθών στους δικαστές και το ακροατήριο του δικαστηρίου είτε ως μια περιουσιακή διαφορά μεταξύ των κληρονόμων και οικονομική διαφορά μεταξύ επιτρόπων και κηδευομένων είτε ως οφειλή/χρέος σε περιπτώσεις *αντιδόσεως* και *κατάσχεσης* περιουσίας.

Η «παρουσία» του νομικού πλαισίου αναφορικά με την προίκα είναι μια παράμετρος που εντοπίζεται στα δικανικά κείμενα, ενώ απουσιάζει πλήρως από την μενάνδρεια κωμωδία. Συγκεκριμένα, οι ρήτορες προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας τους είτε προσκομίζουν το πιο σημαντικό αποδεικτικό μέσο, τον νόμο, που ρύθμιζε υποθέσεις σχετικά με την προίκα είτε απλά επικαλούνται το ισχύον νομικό πλαίσιο. Όταν, όμως, δεν τους εξυπηρετεί ρητορικά, παρατηρήσαμε ότι αποφεύγουν να το επικαλεστούν ή να μνημονεύσουν σε ποια συγκεκριμένη πτυχή του νόμου στηρίζεται η επιχειρηματολογία τους. Αντίθετα, στον Μένανδρο δεν εντοπίζεται πουθενά κάποια αναφορά στον νόμο για την προίκα, ακόμα και σε έργα, όπως οι *Επιτρέποντες*, που ενδείκνυνται για κάτι τέτοιο. Η παντελής απουσία του νόμου ίσως υποδεικνύει ότι στόχος του Μενάνδρου δεν είναι η παρουσίαση ενός νομικού πλαισίου αλλά κυρίως η αντίδραση των χαρακτήρων του απέναντι στην κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει¹⁷⁰. Όπως μάλιστα διατείνεται ο Brown¹⁷¹, ο Μένανδρος αδιαφορεί για τις λεπτομέρειες του αθηναϊκού οικογενειακού δικαίου.

¹⁷⁰ Ireland (2010), 11.

¹⁷¹ Brown(1983), 412-420.

Κατά τη γνώμη μου, αυτό επιβεβαιώνεται και για τον θεσμό της προίκας, αφού, εκτός από τον νόμο, απουσιάζουν και πρακτικές συνυφασμένες με την προικοδότηση, όπως η *όμολογία προικός*, η παροχή ασφάλειας για επιστροφή της προίκας (*ἀποτίμημα*), η παροχή ακίνητης περιουσίας για προίκα και η χρηματική της εκτίμηση (*τίμησις*). Η μόνη πρακτική που αναφέρεται στην κωμωδία είναι η ύπαρξη μαρτύρων κατά την *ἐγγύη* και τη σύσταση της προίκας. Όμως, και στις δύο περιπτώσεις αναφοράς στους μάρτυρες υπάρχει συγκεκριμένος σκοπός: στη *Σαμία* (στ.726) εκφράζει έλλειψη εμπιστοσύνης και στον *Δύσκολο* (στ.761) δημιουργείται κωμικό αποτέλεσμα, καθώς στη θέση των φυσικών προσώπων ο Γοργίας επικαλείται τους θεούς ως μάρτυρες. Στο σημείο αυτό δε θα πρέπει να λησμονήσουμε τη σημαντική παράμετρο που έθεσε ο Κωνσταντάκος¹⁷² και την οποία μνημονεύσαμε στην Εισαγωγή της εργασίας: η κωμωδία του 4^{ου} π.Χ. αιώνα έχει «διεθνοποιηθεί» και ο Μένανδρος με τις κωμωδίες του δεν απευθύνεται αποκλειστικά στο αθηναϊκό κοινό, που έχει πλήρη γνώση της αττικής νομοθεσίας και των κοινωνικών πρακτικών που είναι συνδεδεμένες με την προίκα. Τα έργα του έχουν ως ακροατήριο ένα πανελλήνιο κοινό, το οποίο πιθανώς θα αδιαφορούσε και θα κουραζόταν με την σχολαστική πραγμάτευση και αναφορά σε θεσμούς και πρακτικές ανοίκειες σε αυτό. Η Περικειρομένη, με την κορινθιακή σκηνοθεσία της, αποτελεί χρήσιμο παράδειγμα από αυτήν την άποψη.

Τέλος, αναφορικά με τα ποσά των προικών, που έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές, θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί στις εκτιμήσεις μας. Είναι γεγονός πως στους δικανικούς λόγους η πλειονότητα των ποσών κυμαίνεται στις είκοσι με σαράντα μνες. Ωστόσο, όπως είδαμε, υπάρχει και μια μειοψηφία προικών της τάξεως του ενός με δύο τάλαντα που παρέχεται από οικογένειες πιο ευκατάστατες, όπως αυτή του Δημοσθένη. Αντίθετα, στον Μένανδρο οι προίκες κυμαίνονται από ένα μέχρι τέσσερα τάλαντα και προσφέρονται από χαρακτήρες των κωμωδιών, που με βάση την πλοκή, έχουν την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν τέτοια ποσά. Κάποιοι μελετητές επιχειρούν να ερμηνεύσουν αυτά τα υψηλά ποσά της Νέας Κωμωδίας ως ανταποκρινόμενα στην πραγματικότητα, υπογραμμίζοντας ότι αυτή επικεντρώνεται στην «high-upper class» της Αθήνας του 4^{ου} π.Χ., που ήταν σε θέση να προσφέρει τέτοιου μεγέθους προίκες και ως εκ τούτου τα ποσά αυτά δεν προϊόν φαντασίας του δραματουργού¹⁷³. Άλλη μερίδα μελετητών αρέσκεται στο να

¹⁷² Κωνσταντάκος (2005-2006), 53-59, 85-98.

¹⁷³ Casson (1976), 53-59, Brown (1993), 203.

τα ερμηνεύει ως κωμικά υπερβολικά και μη ρεαλιστικά¹⁷⁴. Μήπως, όμως, αναλώνοντας την εστίασή μας στο αν αυτά τα ποσά ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, λησμονούμε πολλές φορές το λογοτεχνικό είδος ή ακόμα καλύτερα το είδος της κωμωδίας στο οποίο τα συναντάμε; Ο Μένανδρος συγγράφει κωμωδία και, για να προκαλεί ενθουσιασμό στο κοινό του, πρέπει να πραγματεύεται την εξαίρεση στον κανόνα, την υπερβολή¹⁷⁵. Δεύτερο και σημαντικότερο, ο Μένανδρος δίνει έμφαση στο δραματικό στοιχείο και όχι στην παρουσίαση των οικονομικών δεδομένων της εποχής του. Τα ποσά των προικών εντάσσονται έντεχνα στην πλοκή των ηθικολογικών κωμωδιών του και καθίστανται ένα δραματικό και ταυτόχρονα ρητορικό στοιχείο μέσω του οποίου, όπως είδαμε, διαφαίνεται η διαφορετική οικονομική κατάσταση των δύο οικογενειών και διακρίνεται το ηθικό μεγαλείο και η γενναιοδωρία των πλούσιων χαρακτήρων από την τσιγγουνιά και την μιζέρια άλλων. Αντίστοιχα, και στους δικανικούς λόγους τα ποσά των προικών αξιοποιούνται ρητορικά, λειτουργώντας ως τεκμήρια μικρής ή μεγάλης περιουσίας, πλαστής διαθήκης ή σπατάλης από την πλευρά κάποιου κηδεμόνα.

Συγκεφαλαιώνοντας, η παρουσία της προίκας και στα δύο λογοτεχνικά είδη αναδεικνύει ότι ως θεσμός η προίκα είχε μεγάλη σημασία στην κλασική Αθήνα. Αυτό που θα πρέπει για άλλη μια φορά να τονιστεί είναι ότι κάθε φορά που ερμηνεύουμε τον συγκεκριμένο θεσμό μελετώντας τα δικανικά κείμενα και τη Νέα Κωμωδία, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά είδη, με διαφορετικό σκοπό και διαφορετικό ακροατήριο.

¹⁷⁴ Finley (1951), 266.

¹⁷⁵ Fantham (1975), 44-5.

Βιβλιογραφία

- Αποστολάκης Κ., *[Δημοσθένους] Πρὸς Φαίμπιον περὶ ἀντιδόσεως*, Αθήνα, 2009.
- Avramovic S., *Iseo e il Diritto attico*, Napoli, 1997.
- Beroutsos D., *A Commentary on the "Aspis" of Menander*, Göttingen, 2005.
- Biscardi A., *Diritto Greco Antico*, Milano, 1982
- Blume H.D., «Money and Love in Menandrian Comedy», in: Sommerstein A. (ed.), *Menander in Contexts*, New York, 2014, 3-10.
- Blundell S., *Women in Ancient Greece*, Cambridge, 1995.
- Brown P.G. McC., «Menander's Dramatic Technique and the Law of Athens», *CQ* 33 (1983), 412-420.
- Brown P.G. McC., «Love and Marriage in Greek New Comedy», *CQ* 43 (1993), 189-205.
- Carey C., *Lysias Selected Speeches*, Cambridge, 1989.
- Casson L., «The Athenian Upper Class and New Comedy», *TAPA* 106 (1976), 29-59.
- Croix G.E.M., «Some Observations on the Property Rights of Athenian Women», *CR* 20 (1970), 273-278.
- Cox C.A., *Household Interest: Property, Marriage Strategies, and Family Dynamics in Ancient Athens*, Princeton, 1998.
- Δεδούση Χ., *Μενάνδρου Σαμία: Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Υπόμνημα*, Αθήνα, 2006.
- Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φ., *Δίκαιο και Κοινωνία στην Κωμωδία του Μένανδρου*, Αθήνα, 2011
- Δημάκης Π., *Ο Θεσμός της Προικός κατά το Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον*, Αθήνα, 1959.
- Edwards M.J., *Isaeus Translated with an Introduction by Michael Edwards*, Austin Texas, 2007
- Edwards M.J., *Lysias Five Speeches : speeches 1, 12, 19, 22, 30*, London, 1999.
- Fantham E., «Sex, Status and Survival in Hellenistic Athens: A Study of Women in New Comedy», *Phoenix* 29 (1975), 44-74.
- Finley M.I., *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C. The Horos Inscriptions*, New Brunswick & Oxford, 1985.
- Foxhall L., «Household, Gender and Property in Classical Athens», *CQ* 39 (1989), 22-44.
- Furley W., *Menander: Epitrepontes*, London, 2009.

- Golden M., *Children and Childhood in Classical Athens*, Baltimore, 1990.
- Gomme A.W. & Sandbach F.H., *Menander: A Commentary*, Oxford, 1973.
- Griffith-Williams B., *A Commentary on Selected Speeches of Isaios*, Leiden & Boston, 2013.
- Handley E.W., *The Dyskolos of Menander*, London, 1965.
- Harris E., «Apotimema: Athenian Terminology for Real Security in Leases and Dowry Agreements», *CQ* 43(1993), 73-95.
- Harrison A.R.W., *The Law of Athens: The Family and Property*, vol.1, Oxford, 1968
- Hatzilambrou R., «Isaeus' Art of Persuasion: the Case of his Third Speech», *WSt* 123 (2010), 19-35
- Hatzilambrou R., *Isaeus' On the Estate of Pyrrhus (Oration 3)*, Newcastle, 2018
- Ingalls W., «Demography and Dowries: Perspectives on Female Infanticide in Classical Greece», *Phoenix* 56 (2002), 246–54.
- Ireland S., *Menander: The Bad-Tempered Man (Δύσκολος)*, Warminster, 1995.
- Ireland S., *Menander: The shield (Aspis) and the Arbitration (Epitrepontes)*, Oxford, 2010.
- Johnstone S., « Women, Property and Surveillance in Classical Athens», *CA* 22 (2003), 247-274.
- Just R., *Women in Athenian Law and Life*, London, 1989.
- Κάππαρης Κ., *Απολλοδώρου Κατά Νεαίρας*. Αθήνα, 2008.
- Κωνσταντάκος Ι., «Το Κωμικό Θέατρο από τον 4ο αιώνα στην Ελληνιστική Περίοδο. Εξελικτικές Τάσεις και Συνθήκες Παραγωγής», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 57 (2005–2006), 47–101.
- Lacey W.K., *The Family in Classical Greece*, London, 1968
- Lamagna M., *Menandro: La Fanciulla Tosata*, Napoli, 1994.
- Lamagna M., *Menandro: La Donna di Samo*, Napoli, 1998.
- MacDowell D., *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, Μτφρ. Μαθιουδάκης Γιώργος, Αθήνα, 2003
- Maffi A., «Family and Property Law», in: Gagarin M.- Cohen D. (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, 2005, 236-266.
- Martina A. *Menandro:Epitrepontes vol.2*, Roma, 2000.
- Martina A., *Menandrea:Elementi e Struttura della Commedia di Menandro*, Pisa, 2016.

- Montanari F., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας. Από τον 8ο Αιώνα π.Χ. έως τον 6ο αιώνα μ.Χ.*, Μτφρ. Κουτράκης Σπύρος, Κουκουζίκας Δημήτρα, Σιββά Κατερίνα, Θεσσαλονίκη, 2017.
- Patterson C., *The Family in Greek History*, Cambridge, Massachusetts & London, 1998.
- Pernot L., *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, Μτφρ. Τσελέντη Ξανθίππη, Αθήνα, 2005.
- Philips D., *The Law of Ancient Athens*, Ann Arbor, 2013
- Pomeroy S., *Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*, Oxford, 1997.
- Pomeroy S., *Θεοί, Πόρνες, Σύζυγοι και Δούλες*, Μτφρ. Μπλέτας Μάριος, Αθήνα, 2008.
- Post L.A., «Woman's Place in Menander's Athens», *TAPA* 71 (1940), 420-59
- Scafuro A., *Demosthenes: Speeches 39-49*, Austin, 2011.
- Schaps D., *Economic Rights of Women in Ancient Greece*. Edinburgh, 1979
- Schaps D., «What Was Free about a Free Athenian Woman? », *TAPA* 128, 161-188.
- Sealey R., *Women and Law in Classical Greece*, Chapel Hill, 1990.
- Sommerstein A.H., «Preverbs and Dowries», *CQ* 37 (1987), 235-240.
- Sommerstein A.H., *Menander, Samia (the Woman from Samos)*, Cambridge, 2013.
- Thompson W.E., «Athenian Marriage Patterns: Remarriage», *CSCA* 5 (1972), 211-225.
- Thompson W.E., *De Hagniae hereditate : an Athenian Inheritance Case*, Leiden, 1976.
- Traill A., *Women and the Comic Plot in Menander*, Cambridge & New York, 2008.
- Turner E., *New Fragments of the Misoumenos of Menander*, London, 1965.
- Webster T.B.L., *An Introduction to Menander*, Manchester & New York, 1974.
- Wolff, H.J., «Marriage Law and Family Organization in Ancient Athens», *Traditio* 2 (1944), 43-95.
- Wyse W., *The Speeches of Isaeus, with Critical and Explanatory Notes*, Hildesheim, 1904 (1967).
- Zagagi N., *The Comedy of Menander :. Convention, Variation, and Originality*, London, 1994.
- Zimmermann B., *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, Μτφρ Τσιριγκάκης Ηλίας, Αθήνα, 2013.

Zimmern A.E., *The Greek Commonwealth: Politics and Economics in Fifth Century Athens*, Oxford, 1931.